

The background of the entire page is a white surface with several large, irregular, circular shapes. These shapes are filled with a dense, textured pattern of green and yellow-green colors, resembling a microscopic view of plant cells or a close-up of certain minerals. The colors are layered and somewhat translucent, giving a sense of depth and organic growth. The shapes are scattered across the page, with some overlapping the text area.

Odvaži se na brižnost Ekofeminizam kao izvor inspiracije

Dirk Holemans, Philsan Osman, Marie-Monique Franssen

GREEN EUROPEAN FOUNDATION

Green European Foundation - Zelena evropska fondacija (GEF)

je politička fondacija na evropskom nivou čija misija je da doprinese živoj evropskoj sferi rasprave i podstakne veću uključenost građana u evropsku politiku. GEF teži da usmeri diskusije o evropskim politikama i politici, kako unutar, tako i izvan Zelene političke porodice. Fondacija deluje kao laboratorija za nove ideje, nudi prekogranično političko obrazovanje i platformu za saradnju i razmenu na evropskom nivou.

Denk voorop

Oikos je belgijska *think tank* organizacija koja teži socio-ekološkoj promeni i daje doprinos javnoj debati iz ekološke perspektive. Oikos je

usredsređen na dugoročne izazove koji su od suštinskog značaja za budućnost našeg društva i novih generacija. Oikos želi da pruži inspirativan okvir za pozitivne prakse. Na seminarima, predavanjima, u publikacijama i kolumnama, razmatraju se različite dimenzije ove težnje ka promeni: osnovna etika, analiza trenutne situacije i razvoj alternative, zajedno sa konkretnim strategijama za njihovo postizanje.

Evropsko izdanje objavila je Green European Foundation, uz podršku Oikos-a i finansijsku podršku Evropskog parlamenta. Izneta mišljenja predstavljaju samo stavove autora i ne odražavaju mišljenje Evropskog parlamenta.

Podaci za kontakt:

Green European Foundation

Rue du Fossé 3, L-1536 Luksemburg
Kancelarija u Briselu: Mundo Madou,
Avenue des Arts 7-8, 1210 Brisel, Belgija
Tel: +32 2 329 00 50
info@gef.eu
www.gef.eu

Primerke knjige možete poručiti preko imejla info@gef.eu

Odvaži se na brižnost Ekofeminizam kao izvor inspiracije

© Dirk Holemans, Marie-Monique Franssen, Philsan Osman

GEF projektni koordinator: Sien Hasker (Green European Foundation)

Prevod na srpski jezik: Divna Pekić

Dizajn i izgled: Miriam Hempel

Dizajn naslovnice: Luna Vermeire

Nijedan deo ove publikacije ne sme da se reprodukuje u bilo kom obliku, štampanjem, umnožavanjem, presnimavanjem ili na bilo koji drugi način bez prethodne pisane saglasnosti izdavača.

Sadržaj

Uvod	6
Poglavlje 1. Etika brige (brižnosti)	8
1. Čijim stopama idemo	10
2. 'Isto smo što i bogovi i bolje bi nam bilo da se na to naviknemo'	12
3. Priča o gospodaru i robu	15
4. Intersekcionalnost	17
5. Ekovumanizam (Ecowomanism)	19
6. Starosedelačke kosmologije	21
7. U ekonomiji prirode valuta nije novac, već život	22
Poglavlje 2. Svi imamo svoje brige	24
1. Da li smo nešto naučili iz pandemije kovidom?	24
2. Svet oblikovan našim rečima i mišljenjima	25
3. Kada od drveta ne vidimo šumu	26
4. Drugi način postojanja: autonomija u vezi	29
5. Ponovno uzemljenje	31
6. Mnoštvo sistema znanja	32
7. Potreba za novim referentnim okvirom	33
8. Briga kao kolektivna misija	37
9. Briga za nešto više od ljudskih svetova	38
10. Brižna demokratija koja pokreće ekonomiju	40
11. Ekonomija koja brine o pravim potrebama ljudi	44
12. Dekolonizacija ekonomije	48
13. Svetska koalicija za novi socio-ekološki ugovor	52
Bibliografija	54
Napomene	60

Uvod

U trenutku kada pišemo ovaj uvod, Njujork pogađa nezapamćena poplava. Vozila plutaju ulicama, a u podzemnoj je voda do kolena. U roku od jednog sata palo je više kiše, nego ikada pre. Južni Sudan, Keniju, Niger i Čad zadesile su, takođe, ozbiljne poplave prošle godine. Ovo se podudara sa onim što je pisac Amitav Goš (*Amitav Ghosh*) naveo u svojoj knjizi *Veliki poremećaj. Klimatska promena i nezamislivo* (2016). Kao primorski gradovi, Mumbai i Njujork izloženi su velikom riziku od poplava i drugih prirodnih nepogoda. To nije slučajnost, već direktna posledica načina na koji su gradovi građeni: posledica ‘kolonijalne vizije sveta, u kojoj blizina vode predstavlja moć i sigurnost, superiornost i osvajanje’. Ali nije uvek bilo tako: mnogi stari lučki gradovi u Aziji, kao i u Evropi, smešteni su dublje u unutrašnjosti teritorije, pa su time i bolje zaštićeni. Kao da je potreba da se uvažuje ‘nepredvidive furije okeana’ bila široko prihvaćena u davnim vremenima, piše Goš. Ali sa usponom Britanske imperije takvi uvidi su odbačeni i lučki gradovi su građeni neposredno pored mora. Posledica toga je pretnja od rasta nivoa mora sa kojom se sada suočavaju metropole, poput Džakarte, koje će zato morati da budu premeštene. Pomisao da možemo da ignorišemo prirodu kao bitnog činioca predstavlja fatalnu grešku. To je postalo jasno kada je cunami razorio nuklearnu elektranu Fukušima...

Naš predlog je da iskoristimo moć koju ima etika brige (brižnosti), polazeći od pretpostavke da smo kao ljudska bića deo mreže života, ukorenjeni u prirodnim i društvenim odnosima i međuzavisnostima. Upravo mnoštvo ovakvih veza daje ljudima identitet. Afrička poslovice ‘potrebno je celo selo da se odgaji jedno dete’ cilja pravo u metu.

Ovaj alternativni predlog je poziv na promenu nekih osnovnih pretpostavki našeg društva. Do ovoga će doći tek kada se ekonomija još jednom ugradi u demokratske vrednosti etike brige. Ono o čemu razgovaramo, kako vidimo svet i jedni druge, konkretne mere koje preduzimamo: sve je to međusobno povezano. To znači da treba da se ponovo uzemljimo, da još jednom preuzmemo odgovornost za svet u kome živimo i pogledamo ga otvorenog uma

i sa osećajem solidarnosti. Ovo nije pojedinačna, već kolektivna, politička misija.

Zatim dolazimo do strukture ovog eseja, kome pristupamo kao misaonom eksperimentu. U prvom poglavlju, ekofeminizam se prikazuje kao analitički okvir i izvor inspiracije, moćniji i važniji nego ikada pre. U drugom poglavlju uzimamo konkretan istorijski kontekst kao polaznu tačku, pre nego što iznesemo novu, optimističku perspektivu o mogućem ostvarivanju brižnog društva i istinske ekonomije brige. Obrazlažemo zašto treba postaviti brižnost tamo gde joj je i mesto: kao jedno od vodećih načela koje se nalazi u središtu pravednog društva, ka kome svi treba da stremimo.

Jasno je da ovo nije lak zadatak. Zahteva kritičko preispitivanje osnovnih aspekata dominantnog, modernog zapadnog načina življenja. U stvari, već decenijama znamo da ovo treba da se uradi. U ovom kritičnom trenutku, kada imamo milijardere koji sanjaju da lete na Mars, začuđuje čitanje zadatka koji nam je dala jevrejsko-nemačka filozofkinja Hana Arendt (*Hannah Arendt*) početkom 1958., nakon užasa dvadesetog veka. Pišući u svojoj knjizi o ljudskom stanju, navodi da, na prvom mestu, treba da utvrdimo kako je nastalo 'otuđenje u modernom svetu, dvostruki beg sa Zemlje u svemir i iz sveta u sebe, u svoje ishodište'. Samo kroz ponovno uspostavljanje jednakih odnosa sa svima na Zemlji, priznanjem da smo deo sveta koji ne pripada samo ljudima i negovanjem ovih veza, moći ćemo da pokažemo neophodnu brigu i osiguramo budućnost u kojoj možemo da živimo, imajući u vidu dobar život za sve. Jer želimo da brinemo o svakome.

Poglavlje 1. Etika brige (brižnosti)

Leto je. Evropski kontinent se suočava sa paklenim temperaturama u nekim regionima i kataklizmičkim poplavama u drugim. Kanada, Španija i Italija ponovo imaju rekordno visoke temperature, dok nekontrolisani šumski požari besne širom Alžira i Maroka, odnoseći brojne žrtave. U drugim delovima sveta, nepregledne kolone migranata i izbeglica prelaze pustinje i mora, u nadi da će stići do područja pogodnijih za život, i na tom putu veoma često stradaju. Zbog neposrednog uticaja koje ove okolnosti imaju na ljudske živote, lako se zaboravlja šteta naneta ekosistemima i dugoročne posledice po budućnost.

Ovo nije scenario za neki strašan naučno-fantastični film: govorimo o letu 2021. Koronavirus nastavlja da ucenjuje čovečanstvo. Širom sveta, „briga jednih za druge“ postaje ključna u trenutku kada nas pandemija kovid-19 prvi put pogađa. U roku od godinu dana, zdravstvena nega u mnogim zemljama, kao profesija koja se suočila sa ozbiljnim nedostatkom radne snage, prerasta u veoma popularno zanimanje. Međutim, u isto vreme, dolazi do ciničnog paradoksa, gde patentni, visoke cene vakcina i glad za profitom velikih farmaceutske kompanija sprečavaju vakcinaciju milijarde ljudi. Život je stao u mnogim oblastima. Ljudi umiru. Globalna solidarnost postaje nedostižan predlog.

‘Šta nam se to dogodilo? Da, to je virus. Sam po sebi, on ne sadrži nikakve moralne pouke. Ali je definitivno više od virusa. [...] Šta god da je, koronavirus je naterao moćne da pokleknu i zaustavio svet kao ništa drugo pre. U glavi nam još uvek vlada zbrka, žudimo za povratkom u „normalnost“, pokušavajući da svoju budućnost povežemo sa prošlošću i odbijajući da priznamo prekid. Ali taj prekid postoji. I usred tog strašnog očajja, nudi nam se prilika da se ponovo zamislimo nad mašinom sudnjeg dana koju smo sami napravili. Ništa ne može biti gore od povratka u normalnost. Istorijski gledano, pandemije su uvek vršile pritisak na ljude da raskinu sa prošlošću i da iznova zamisle svoj svet. Ni ova nije ništa drugačija. To je portal, kapija između jednog i drugog sveta. Možemo izabrati da prođemo kroz njega, vukući za sobom leševe naših predrasuda i mržnje, naše pohlepe, naše banke podataka i mrtve ideje, naše mrtve reke i zagađeno nebo iza nas. Ili možemo proći lagano, sa

malo prtljaga, spremni da zamislimo drugačiji svet. I spremni da se borimo za njega.’ – Arundati Roj¹

Sistem, ovakav kakav jeste, ne funkcioniše. To je mašina sudnjeg dana, koja marginalizuje previše ljudi i nanosi previše štete svetu oko nas. Potrebna nam je promena sistema, transformacija privrede i reorganizacija društva. Izveštaj IPBES-a (Međuvladina naučno-politička platforma za biodiverzitet i usluge ekosistema) iz 2019. godine ističe potrebu za transformativnom društvenom promenom, koju definiše kao „osnovnu reorganizaciju ekonomskih i društvenih sistema, uključujući promene u paradigmi i vrednostima.”² Nalazi najnovijeg izveštaja IPCC-a to potvrđuju: ako nastavimo sadašnjim tempom, porast globalnih temperatura neće biti ograničen na 1,5°C, već će porasti na 2, 3 ili čak 4°C. Posledice će biti katastrofalne i po ljude i po životnu sredinu.

Neophodna je ne samo transformacija postojećih struktura, da mogu da funkcionišu u granicama naše planete, već nam je potrebna i promena kulture. Svaka promena sistema počinje promenom mentaliteta, drugačijim pogledom na svet. Američki sistemski mislilac Donela Medovs (*Donella Meadows*) napisala je: „Zajednička ideja u umovima društva, veoma velika neizrečena pretpostavka – neizrečena, jer je nepotrebna za iznošenje; svi je već znaju – čini paradigmu tog društva, ili najdublji skup verovanja o tome kako svet funkcioniše.”³ Današnje socio-ekološke krize potiču iz brojnih prevladajućih ideja u savremenom društvu: shvatanja da je jedna osoba superiornija od druge i da su ljudi superiorniji od svih drugih živih bića; da je priroda beživotna gomila sirovina, puka kulisa naših života; da je ekonomski rast od suštinskog značaja za naše blagostanje, tako da moramo da nastavimo da proizvodimo i trošimo.

Ekofeminizam pruža okvir za raskid sa našim osnovnim ubeđenjima. Ovaj esej nastoji da oda priznanje inspirativnim misliocima koji pomažu da se dođe do konstruktivne promene koja je od ključnog značaja za buduće generacije. Koristeći ekologiju kao polaznu tačku, a imajući u vidu da je sve na našoj planeti povezano, želimo da doprinesemo političkom diskursu potrebnom za oblikovanje neophodnih društvenih promena. Nadamo se da ćemo imati pozitivnu ulogu u izgradnji pokreta koji se stalno razvija i koji ima za cilj da naš svet učini lepim, tolerantnim i dobrim mestom za život. Mesto

koje će ostati pogodno za život onima posle nas, od najmanje gljive do najveće prašume i svih ljudi na našoj Zemlji.

1. Čijim stopama idemo

Francuska filozofkinja Emili Aš (*Emilie Hache*) smešta pojavu ekofeminizma, kao škole mišljenja, u politički kontekst 1980-ih.⁴ Objavljivanje izveštaja Rimskog kluba-*Granice rasta* iz 1972., trka u nuklearnom naoružanju tokom hladnog rata, masovna deforestacija u celom svetu, periodi gladi, obeležili su početak globalne ekološke krize.⁵ Ekofeminizam ima korene u aktivizmu te ere. Francuskoj filozofkinji Fransoa Dubon (*Françoise d'Eaubonne*) pripisuje se da je smislila ovaj izraz 1974., iako neki pisci smatraju da se izraz pojavljivao na različitim mestima toga vremena.⁶

Suočeni sa nuklearnom pretnjom i razaranjem okruženja, različiti feministički kolektivi počeli su da preduzimaju koordinisane aktivnosti. Nuklearke su blokirane, barikade postavljene na putevima, a ljudi su izašli na ulice i vezali se za ograde i drveće. Prvi tekstovi sa ekofeminističkim pogledom na društvo napisani su upravo tokom ovih protesta.⁷ Ove žene otkrile su paralele između načina na koji se moderno društvo odnosi prema planeti Zemlji i prema ljudima koji odstupaju od norme belog muškarca. Prirodno okruženje smatralo se rezervoarom mrtve materije, spremne za izvlačenje. Žene i ljudi druge boje kože smatrani su inferiornim. Upravo na ovoj raskrsnici između razaranja prirode i društvenog ugnjetavanja nalazimo ekofeminizam.

Jedna od glavnih inspiracija ekofeminista širom sveta bio je indijski pokret Čipko. Ovaj ženski pokret pojavio se 1970-ih i postao međunarodni model zaštite životne sredine i budućnosti zajednice.⁸ U brdima Garval (*Garhwal hills*), prostranom i osetljivom ekosistemu u indijskim Himalajima, gde Gang izvire, šumama se istorijski upravljalo kao resursom zajednice uz stroge, mada neformalne, društvene mehanizme, kojima se održavala kontrola eksploatacije i balans ekosistema.⁹ Međutim, početkom 1970-ih, region su pogodile razarajuće poplave i zemljotresi. Ispostavilo se da je masovna deforestacija na većim visinama i zamena prvobitnog listopadnog drveća profitabilnijim borom za komercijalnu eksploataciju, uzrok ovih nepogoda.¹⁰ Li-

stopadna šuma igrala je centralnu ulogu u održavanju stabilnosti zemljišta i vode čak i posle obilnih kiša, tako da je njihova zamena unosnim borovima bila pogubna.¹¹ Devastacija je bila ogromna, ljudska patnja i šteta po svet prirode pogoršane su značajnim ekonomskim uticajem na lokalno stanovništvo.

U godinama koje su usledile organizovani su brojni protesti protiv komercijalne eksploatacije šuma. Prva Čipko akcija odigrala se spontano aprila 1973., gde su meštani sela protestovali protiv seče jasena u šumi Mandal.¹² U martu 1974., dvadeset sedam žena spasilo je još stabala od 'sekire izvođača'.¹³ Njihova taktika je bila da se rasporede po šumi i zagrle stabla kako ne bi mogli da ih poseku. Reč 'čipko' na hindi jeziku bukvalno znači 'prilepiti se, pribiti se uz', i u ovom obliku nenasilnog otpora, koji postoji više od trista godina u Indiji, izraz 'onaj koji grli drvo' ima svoje korene.

Do 1975., više od tri stotine sela u regionu suočilo se sa stalnom pretnjom zemljotresa izazvanom komercijalnom eksploatacijom. Veća erozija i oslabljena produktivnost zemlje značila je da su sela, koja su u prošlosti bila samoodrživa, morala da pribegnu uvozu hrane.¹⁴ Protesti su se širili. Danas je Čipko nacionalni pokret, koji je uspeo da sprovede petnaestogodišnju zabranu komercijalne seče drveća u regionu i blokira čistu seču/krčenje u Zapadnom Gatiju (*Western Ghats*) i planinskom lancu Vindiji (*Vindhya Range*). Takođe, nastavljaju da vrše pritisak na nacionalnu politiku o šumama kako bi se bolje odgovorilo na potrebe ljudi i ekološke zahteve zemlje.¹⁵

Ekofeminizam je, pre svega, politički okvir,¹⁶ prizma kroz koju se kritički gleda na svet, istražuje 'međusobna povezanost dominantnosti među ljudima i između ljudi i zemlje'.¹⁷ To je perspektiva koja jasno pokazuje da ekološka destrukcija i društvena opresija imaju isto poreklo. Jedna od glavnih tema koja se provlači kroz ovaj misaoni pravac je pitanje brige za zajednicu. Koji su to društveni, biološki i emotivni uslovi za brigu, oporavak i lečenje zajednica i životnih sredina kojima je naneta šteta?¹⁸ Etika brige je usredsređena na neraskidivu vezu između humane i ne-humane prirode i 'afektivne vezanosti' sa svetom oko nas.¹⁹ Gledajući složene, međusobno povezane socio-ekološke krize, ekofeministi širom sveta ukazuju na važnost brižne posvećenosti i predanosti koja trenutno nedostaje u javnom diskursu.²⁰ 'Otpornost ekosistema, neplaćeni i nepriznati oblici rada, društveni reciprocitet i briga, nedovoljno su cenjeni ili potcenjeni'.²¹ Ovo je bitan činilac u oduzimanju imo-

vine ljudima, njihove zemlje i sredstava za rad, uništavanju prirodnog staništa i opšte degradacije životne sredine'.²² Ekofeminizam nastoji da olakša prelazak iz'nezdrih sistema i odnosa koji poriču život u zdrave i pozitivne sisteme i odnose koji afirmišu život'.²³ Treba iznova da se očaramo životom, i ponovo razmislimo o mestu ljudskih bića u njemu. Potrebna nam je nova logika, koja posmatra svaku osobu kao deo mreže odnosa, koja povezuje blagostanje pojedinca sa procvatom svih drugih i uzima u obzir važnost zdravih odnosa i konteksta.²⁴

Kao potpuno integrativan projekat, ekofeminizam nastoji da razvije alternativu našoj sadašnjoj kulturi.²⁵ Ovo se uklapa u ono što su Vandana Šiva (*Vandana Shiva*) i Marija Mis (*Maria Mies*) nazvali ekološkim pomakom:²⁶

'Ekološki pomak podrazumeva da sebe ne vidimo izvan ekološke mreže života, kao gospodare, osvajače i vlasnike zemaljskih resursa. Sebe treba da vidimo kao članove zemaljske porodice, koji odgovorno brinu o drugim vrstama i životu na zemlji u svojoj raznolikosti, od najmanjeg mikroba do najvećeg sisara. Predstavlja imperativ prema kome treba da živimo, proizvodimo i konzumiramo u ekološkim granicama i u okviru našeg dela ekološkog prostora, bez zadiranja u prava drugih vrsta i drugih ljudi.'

2. 'Isto smo što i bogovi i bolje bi nam bilo da se na to naviknemo'²⁷

Odakle potiču naše uvrežene zapadnjačke predstave o svetu? Zašto nismo u stanju da zauzmemo uravnotežen stav prema životnom okruženju?

Mnogi istoričari i filozofi ukazuju na prosvetiteljstvo i napredak moderne nauke kao na period u kome su ljudi počeli da vrše atomizaciju, objektivizaciju i seciranje prirode. Na taj način smo evoluirali od organskog pogleda na svet do mehaničkog. U svojoj knjizi *Smrt prirode: žene, ekologija i naučna revolucija* (1980), ekofeministkinja i istoričarka Karolin Merčant (*Carolin Merchant*) pokazuje da je uspon industrije u sedamnaestom veku uticao da nove tehnologije, kao što su vetrenjače i dizalice, postanu važan deo svakodnevnog života. Zapadni mislioci počeli su da nameću mehanički poredak svetu, gledajući na organizme kao na entitete koji se mogu rastaviti, poput sata. Na-

glasak je sada stavljen na eksperimentalnu nauku, a fizika je preuzela vodeću ulogu. I dok su naučnici kao što je Isak Njutn (*Isaac Newton*) prihvatili da je Bog stvorio prirodu, oni su takođe pokazali da čovek može da otkrije zakone te prirode.²⁸

Uticao na zapadnu filozofiju bio je ogroman: do kraja sedamnaestog veka naše razumevanje kosmosa se promenilo. U ovoj eri došlo je do promene naše slike o ljudima i svetu: prvobitna koncepcija prirode kao živog organizma (organski kosmos) evoluirala je do verovanja da priroda funkcioniše kao mašina (mehanički kosmos). Zapadni čovek počeo je da gleda na prirodu kao na rezervoar mrtve materije koju može da analizira, koristi i manipuliše njeome kako želi. A pošto su drugi narodi doživljavani kao primitivni i inferiorni, ova „vera u napredak“ morala je biti nametnuta i njima.

Uticajni francuski filozof Rene Dekart (*René Descartes*) verovao je da ključ moći nad prirodom leži u činjenici da se materija može podeliti na sastavne delove. Dobijenim podacima bi se zatim moglo upravljati u skladu sa skupom matematičkih pravila i modela. „Smrt svetske duše“ i „uklanjanje duhova prirode“, čime su odbačene „sve skrupule koje bi se mogle povezati sa stavom da je priroda živi organizam“, doveli su do sve većeg uništavanja životne sredine.²⁹ Mašine su postale simbol poretka samog života. Služile su kao uzor zapadnoj filozofiji i nauci, i time obećavale moć i dominaciju nad prirodom. Drugim rečima, moderna nauka je ponudila način da se učvrsti čovekova kontrola nad prirodom. Neka od uverenja, za koja Merçant (*Mercant*) veruje da su tome pogodovala, su:³⁰

- ▶ priroda se sastoji od mrtvih, inertnih i pasivnih komponenti;
- ▶ priroda je puna obrazaca, zbog čega se naučni domen može svesti na pravila, propise i zakone;
- ▶ nauka može da predvidi, opiše i kontroliše svet, kao što čovek može da kontroliše mašinu.

Nasleđe prosvetiteljskog razmišljanja traje do danas i određuje naš dominantan pogled na svet. Ovo se, između ostalog, ogleda u načinu na koji vlade i industrija pokušavaju da reše klimatsku krizu:³¹ nadaju se da će, ako se bace

na problem sa više inovacija i novijom tehnologijom, moći da poprave i zemlju i klimu, kao da se radi o mašini i njenom termostatu. Osnovne strukture, promenljiv mentalni sklop i sve veća nejednakost nikada se ne dovode u pitanje, a kamoli da se kao problem rešavaju.

U oblasti ekonomije ove ideje su se oblikovale u teorijama Adama Smita i nevidljive ruke tržišta. Njegovo razmišljanje može se sažeti na sledeći način: ljudi su kao atomi, konkurentni i zainteresovani samo za sopstveno blagostanje. Ali zajednica zapravo ima koristi od ovog sopstvenog interesa. Pekar peče hleb da ga proda i preživljava razmenjujući plodove svog rada za novac. Dok on brine o svojim interesima, mi možemo da kupimo hleb i dobijemo hranu. Na ovaj način pekar indirektno doprinosi dobrobiti zajednice.³²Međutim, novinarka Katrin Marsal (*Katrine Marçal*) jasno tvrdi:³³

‘Da bi mesar, pekar i pivar mogli da idu na posao, u vreme kada je Adam Smit pisao, njihove žene, majke ili sestre morale su da provode sate i sate, dane i dane brinući o deci, čisteći kuću, kuvajući hranu, perući veš, brišući suze i svađajući se sa komšijama. Kako god da posmatrate tržište, ono je uvek izgrađeno na drugoj ekonomiji. Ekonomiji o kojoj se retko govori.’

Još jedan dubok uticaj prosvetiteljskog razmišljanja na naš pogled na svet bilo je pojavljivanje veštačke podele između prirode i kulture, koja je ideju o odvojenosti prirode od čoveka predstavila kao relativno novi izum. Od tada, svet se gradi u odnosu na ove dve dimenzije, pri čemu je jedna- kultura, superiornija od druge, prirode. Na jednoj strani dihotomije imali ste superiorni odnos, um, kulturu, transcendenciju, nauku i muškost. Na drugoj strani je inferiorna materija, emocionalna, fizička, brižna, prirodna, ženstvena. Ova veštačka podela imala je ogroman uticaj na način na koji organizujemo naše društvo sve do danas. Binarna misao ugradila se u naše umove i prenosila se, podsvesno, s generacije na generaciju. Ne postoji, na primer, „kućni gen“ koji bi, iz bioloških razloga, zadatak peglanja dodelio ženama.³⁴Ipak, mi i dalje gledamo na brigu i kućne obaveze kao na „ženske“, čak i u dvadeset prvom veku.³⁵Kućni poslovi predstavljaju pozadinu koja olakšava „pravi posao“, rad muškaraca. Ne-ljudska priroda se posmatra na isti način: na nju se još uvek gleda u kontekstu razvoja ljudskog života.

3. Priča o gospodaru i robu

Australijska filozofkinja i ekofeministkinja Val Plumvud (*Val Plumvud*) dala je snažan prikaz binarnog razmišljanja u svom delu *Feminizam i ovladavanje prirodom (Feminism and the Mastery of Nature)* (1997). Plumvud veruje da nismo u stanju da priznamo svoju zavisnost od ekoloških procesa jer naša zapadnjačka racionalnost stavlja ljudski identitet izvan prirode. Kartezijanska misao, tvrdi Plumvud, stvorila je jaz između „svesnog“ čovečanstva i „bezumne“ prirode. To nas navodi da na probleme životne sredine gledamo kao da su na neki način odvojeni od nas, da mislimo da klimatske promene neće uticati na nas. Međutim, mi smo jednako zavisni od zdrave biosphere, kao i drugi oblici života.

Ne samo da je racionalna misao stavila čoveka izvan prirode i time stvorila dihotomiju između prirode i kulture, već je donela i druge dualizme: razum naspram emocija, muškarac naspram žene, gospodar naspram roba, pri čemu je jedan nadređen drugom. Upravo ovaj poslednji dualizam može poslužiti kao model za razumevanje sveta danas, smatra Plumvud. Suprotno tvrdnjama nekih feministkinja, ona veruje da nije muškost sama po sebi problematična, već kulturni identitet gospodara u odnosu na roba, u kontekstu klase, roda, pola i prirode. Plumvud ovo označava kao dominantni identitet. Kada se kroz kulturu i nauku proširi među stanovništvom, ljudi će početi da se ponašaju u skladu sa tim. Kako bi Plumvud rekla: „*I materijalna i kulturna sfera obavljaju posao dominacije.*”³⁶ Društvena dominacija, isključenost i hijerarhija tada se vide kao neizbežni, kao deo ljudske prirode. Ovo na kraju iskrivljuje percepciju na obe strane: i gospodara i roba, i kolonizatora i kolonizovanih.

Srž problema se, dakle, može pratiti unazad do razvoja hijerarhijske i binarne misli, koja oblikuje sve u smislu višeg ili nižeg, više ili manje inteligentnog, boljeg ili goreg. Ovi veštački konstrukti daju legitimitet ugnjetavanju drugog (to jest, svakoga ko nije uključen u kulturnu kategoriju zapadnog, „racionalnog“, belog muškarca). Moć i isključenost su institucionalizovani.

Plumvud ističe da dualizam nije isto što i razlika ili kontrast. U dualističkoj strukturi, kao u hijerarhiji, kultura i vrednosti povezane sa drugim, sistematski se prikazuju kao inferiorne. Hijerarhije su teoretski otvorene za promene, ali kada su ukorenjene u kulturi, svaka promena postaje teška. Plumvud

je identifikovala pet različitih mehanizama³⁷ koji omogućavaju i reprodukuju ovaj dualistički pogled na svet.

Za početak, postoji podrška iz pozadine (backgrounding). Ovaj mehanizam nam omogućava da imamo korist od usluga drugih osoba, što mi ne priznajemo, pre nego što počnemo da minimiziramo važnost tih usluga ili doprinosa. Razmislite o pažnji i poštovanju koje se poklanja rukovodećim ulogama („menadžer godine“), međutim, tih rukovodećih pozicija ne bi bilo bez zaposlenih koji obavljaju stvarni posao. Jedna osoba služi kao podrška iz pozadine za ‘pravi’ rad druge. Drugi primer: osnovni posao koji svakodnevno obavljaju majke koje ostaju kod kuće, što omogućava ocu da radi „pravi“ posao, van kuće. U stvari, čak i kada žena uđe na tržište rada, ona će i dalje najviše brinuti za porodicu. Time je broj žena koje rade sa skraćenim radnim vremenom četiri puta veći od muškaraca u našem društvu. A rad sa skraćenim radnim vremenom znači nižu platu, a kasnije i nižu penziju.³⁸ Još jedan primer podrške iz pozadine je priroda koja služi kao dekor za „pravu“ akciju, sa ljudima u glavnoj ulozi. Ali gospodar je rob potrebniji nego što je to obrnuto slučaj.

Drugo, polarizacija je osnova za radikalno isključenje. Razlika između dve grupe ili dvoje ljudi može se povećati i naglasiti do te mere da izgleda kao da druga osoba dolazi iz potpuno drugačijeg sveta. U isto vreme, sve moguće sličnosti se brišu i minimiziraju, a ignoriše se sve što premošćuje međusobne razlike. Ekstremno desničarske ili nacionalističke političke stranke sklone su da koriste ovu taktiku, kojom se razlike između grupa ljudi prikazuju kao nepremostive.

Treće, svaki drugi je inkorporiran u dominantnu kulturu, primoran da se asimiluje i prilagođava. Kao što je Simon de Bovoar (*Simone de Beauvoir*) rekla: „Čovečanstvo se definiše kao muškarac, a žena se definiše uvek u odnosu prema muškarcu.”³⁹ U ovakvom načinu razmišljanja, nečiji lični stav predstavlja centar prema kome se svi drugi odnose. Štaviše, ostali se vide kao „dobri“ samo kada se u potpunosti prilagode dominantnoj grupi. Setite se mita o dobrim migrantima, u kojem će kultura destinacije dobro prihvatiti pridošlice koje govore strane jezike samo ako su zahvalni i uslužni, savršeno se ‘integrišu’, tečno govore jezik i uzdržavaju se od što je moguće više svojih običaja.

Četvrti mehanizam koji Plamvud identifikuje je instrumentalizam: ciljevi gospodara nameću se robu, a rob se koristi kao sredstvo za postizanje cilja. Iako je odnos gospodar-rob predstavljen kao da je u interesu obe strane, sasvim je jasno da rob izvlači deblji kraj. To se ogleda u identitetu ove grupe i kvalitetima koji se od njih očekuju: poslušna domaćica, tih, marljiv radnik, zahvalni kolonizovani narod.

Na kraju, Plamvud uvodi koncept homogenizacije: nepriznavanjem raznolikosti unutar podređene grupe, demografija poprima izgled homogene mase. I tako završavamo sa monokulturama, ne samo u prirodi, već i u umu.⁴⁰ Homogenizacija svodi prvobitno složene i raznolike ljude i kulture na jedinstvenu grupu, i na taj način se stvaraju stereotipi.

4. Intersekcionalnost

‘Feminizam, kao oslobodilačka borba, mora postojati odvojeno od i kao deo veće borbe za iskorenjivanje dominacije u svim njenim oblicima. Moramo razumeti da patrijarhalna dominacija deli ideološku osnovu sa rasizmom i drugim oblicima grupnog ugnjetavanja, da nema nade da se ona može iskoreniti dok ovi sistemi ostanu netaknuti.’ – Bel Huks (*Bell Hooks*)⁴¹

Da bismo bolje razumeli kako da se suprotstavimo kulturnom trendu dualizma, detaljnije ćemo razmotriti intersekcionalnost. Intersekcionalni okvir,¹ koji je usko povezan sa ekofeminizmom, pomaže nam da proširimo perspektivu i budemo osetljivi na druge identitete i iskustva, istovremeno pokazujući poštovanje za razlike među njima. Na primer: dok feminizam zagovara prava žena i rodnu ravnopravnost, intersekcionalni feminizam pruža uvid u način na koji ženski identitete koji se preklapaju, uključujući rasu, klasu, etničku pripadnost, religiju i seksualnu orijentaciju, oblikuju njihovo iskustvo ugnjetavanja i diskriminacije.

---

¹ Intersekcionalnost otkriva konvergenciju različitih oblika isključenosti i dinamiku koja je pokreće. Ovo inkluzivno stanovište pomaže da se nađu sveobuhvatnija rešenja koja uključuju mnogo različitih faktora koji određuju naš položaj u društvu (izvor: Arikoglu i drugi, 2014).

Ovde se završava većina definicija intersekcionalnosti, i tu nedostaje glavni razlog zašto je Kimberle Krenšo (*Kimberlé Crenshaw*) skovala ovaj termin: intersekcionalnost se bavi ne samo različitim preklapajućim identitetima osobe, već i načinom na koji ovi identiteti stupaju u interakciju sa postojećim strukturama.⁴²U kontekstu ovog eseja postavlja se pitanje: kakav uticaj klimatske promene imaju na pripadnike marginalizovane grupe? Advokatica i istraživačica Dafina Miseđan (*Daphina Misiedjan*) objašnjava to uz pomoć analogije:

‘Zamislite velike ekološke probleme, kao što su klimatske promene i zagađenje, kao veliku oluju. Svi smo zajedno u tome, ali čamci u kojima se nalazimo su različiti. Neki se nađu na lepom brodu za krstarenje, drugi na malom motornom čamcu, dok se treći moraju zadovoljiti splavom ili još nečim manjim. Način na koji oluja utiče na nas varira. Neki imaju neophodna sredstva da se zaštite, drugi nemaju. Kako da se nosimo sa ovim kada svako, i u vreme klimatskih promena i zagađenja, ima pravo na zdrav život?’⁴³

Gledanje kroz intersekcionalnu prizmu omogućava nam da decentriramo narrative dominantne kulture o određenim temama – u ovom slučaju klimatskoj krizi i rešenjima koja se predlažu – i da napravimo mesta za stavove i perspektive na koje se retko obraća pažnja, ali koji su ključni za analizu i rešavanje problema. Tu se susreću intersekcionalna misao i ideja ekološke pravde, koje stvaraju prostor za pravedniji pristup problemu kakav je sada. Višestruki okvir potreban za pravilno suočavanje sa brojnim problemima klimatskih promena zahteva rešenja za sve nas, a ne samo za nekoliko srećnika. Da bismo to postigli, moramo razumeti kakva je interakcija između naših brojnih identiteta i postojećih struktura.

Krenšo (*Crenshaw*) (1989) vidi intersekcionalnost kao način razmišljanja o našem identitetu i našem odnosu prema moći. Prvobitno osmišljen da sagleda položaj crnkinja u društvu, ubrzo je ovaj termin počeo da se primenjuje i na mnoge pripadnike marginalizovanih grupa koje teoretski predstavljaju deo društva, ali nisu stvarno zastupljeni. Krenšo: „Ako nemate oko koje je uvežbano da posmatra kako se različiti oblici diskriminacije spajaju, malo je verovatno da ćete razviti paket politika koje će biti u dovoljnoj meri inkluzivne.”⁴⁴Ekofeminizam se zasniva na tome da ‘sloboda’ čovečanstva ne zavisi

samo od slobode prirode i žene, već i od postizanja te slobode za sve na ovim linijama razdvajanja.

Ideja o povezanosti eksploatacije Zemlje i njenih resursa sa potčinjavanjem i ugnjetavanjem žena nije nova. Ona tvrdi da je naš odnos sa planetom i njenim bogatstvima istorijski isprepleten sa odnosom dominantnog društva prema ženskom rodu. U delu *Priroda rase. Diskursi o rasnoj razlici u ekofeminizmu* (1997), Noel Sterdžen (*Noel Sturgeon*) definiše ekofeminizam kao „savremeni politički pokret koji je baziran na teoriji da su ideologije koje odobravaju nepravde zasnovane na polu, rasi i klasi povezane sa ideologijama koje sankcionišu eksploataciju i degradaciju životne sredine”.⁴⁵ Kao dete feminizma trećeg talasa, ekofeminizam je istorijski uspostavio vezu između pola, rase i uništavanja životne sredine, ali sada je došlo vreme da se intersektionalnost uključi u pokret. Uz pomoć novih diskursa o brizi, odgovornosti i pravdi, možemo da unesemo dašak svežeg vazduha u različite načine na koje se čovečanstvo odnosi prema prirodi.

5. Ekovumanizam

Čemu onda potreba za ekovumanizmom? Da bismo razumeli pristup, počnimo sa vumanizmom/ženizmom. Godine 1979. spisateljica, pesnikinja i aktivistkinja Alis Voker (*Alice Walker*) prvi put je upotrebila termin vumanistkinja u svojoj kratkoj priči „*Raspadanje (Coming Apart)*“, a kasnije i u zbirci eseja *U potrazi za baštama naših majki: vumanistička proza (In Search of our Mother's Gardens: Womanist Prose)* (1983). U njoj definiše vumanistkinju kao crnu feministkinju ili obojenu feministkinju. „Vumanistkinja je“, piše ona, „za feministkinju isto što i ljubičasta boja za svetlo ljubičastu.”⁴⁶

Možda se pitate zašto je Alis Voker smatrala da je potrebno skovati termin vumanistkinja, posebno u odnosu na feministkinju. Činjenica je da je feminizam, istorijski gledano, jedva uključivao obojene žene, koje su posledično morale da stvaraju sopstveni prostor unutar feminističkog pokreta i razvijaju teorije izvan postojećih okvira. Na ovaj način, teorija crnih feministkinja postala je koristan instrument kojim su obične žene mogle da mapiraju različite oblike ugnjetavanja. Uradio je ono što mejnstrim feminizam nije: posebno je

posmatrao odnos između crnih žena i obojenih žena i različitih oblika (klastnog, rasnog i seksističkog) ugnjetavanja na koje su nailazile.

Crni feminizam smatra da se iskustvo crnih žena ne može i ne sme gledati kroz prizmu crnog ili ženskog već kroz oboje. Još od vremena ropstva, crkinje su bile predvodnice borbe za emancipaciju. Ipak, njihovi napori su retko bili priznati. Ovaj trend se nastavlja do danas. Setite se samo Ugandanke Vanese Nakate (*Vanessa Nakate*) čiji lik je isečen sa fotografije sa drugim istaknutim klimatskim aktivistima, Gretom Tunberg (*Greta Thunberg*), Lukinom Tile (*Loukina Tille*), Luizom Nojbauer (*Luisa Neubauer*) i Izabel Akselson (*Isabelle Axelsson*). Kao što je ranije pomenuto, od suštinskog značaja je da razumemo mnoge oblike marša za slobodu, jer će lekcije koje naučimo iz svakog čina isključenosti dovesti do boljih, pravednijih rešenja za probleme koji nas danas muče. Jedno od glavnih je klimatska vanredna situacija.

U 'Izazovnim patrijarhalnim strukturama: Vangari Matai (*Wangari Maathai*) i pokret zelenog pojasa u Keniji', Mutuki (*Muthuki*) (2006) analizira kenijski pokret koji radi na zelenom pojasu drveća, vegetacije i plodnog zemljišta u borbi protiv krčenja šuma i erozije i na taj način štiti živote miliona ljudi. Mutuki opisuje Pokret zelenog pojasa kao primer afričkog ekofeminističkog aktivizma zbog načina na koji se bavi pitanjima životne sredine, ističe rodne odnose i dovodi u pitanje patrijarhalne strukture u afričkom kontekstu.

Prema Melani Haris (*Melanie Harris*), ekovumanizam se fokusira na perspektive žena afričkog nasleđa i reflektuje na aktivističke metode, verske prakse i teorije ekološke pravde.⁴⁷ Ekovumanistički pristup je neophodan jer naglašava vezu između socijalne i ekološke pravde prepoznavanjem preklapanja i ukrštanja između oblika ugnjetavanja obojenih žena i životne sredine.

Termin je koristan i za konceptualizaciju paradoksalnih i problematičnih veza između obojenih žena i Zemlje. Kao što Haris kaže: „Pored poštovanja prelepe veze koju crne žene imaju sa zemljom, kao zemlja (zemljani) i kao zajednički kreatori, crne žene imaju posebno istorijsko iskustvo patnje zajedno sa zemljom i patnje kao zemlje.”⁴⁸ To je poveznica sa transnacionalnom istorijom kolonijalizma i ropstva, u kojoj su tela crnih žena silovana, objek-

tivizovana i prodavana za profit. Pogled Harisove na ‘prelepu vezu’ između tela crnih žena i Zemlje može se tumačiti kao romantizovanje sistema znanja, koje spaja ženstvenost crnih žena sa nekom vrstom prvobitne zemaljske mudrosti i govori ambivalentnim tonovima o pozitivnim i problematičnim vezama između tela obojenih žena i okoline. Kao rezultat ove ambivalentnosti, ideja ženskog tela može se pozitivno koristiti u ekološko-aktivističkoj reprezentaciji, dok stvarni ljudi mogu trpeti fizičko i epistemičko nasilje od strane spoljnih sila.

Priče koje ovde pričamo ispituju odnos između čovečanstva i Zemlje i ključnu ulogu ljudi u stvaranju i održavanju odgovornih ekoloških praksi. Kao što je gore navedeno, mnoge teorije usredsređene na ekologiju još uvek ne uspevaju da adekvatno razmotre rasnu, seksualnu i klasnu represiju koja utiče na mnoge delove društva. S druge strane, rodne ekologije – bilo da se nazivaju afričkim ekološkim aktivizmom ili čak ekovumanizmom – daju prioritet rasi i rodu, kao i ekološkoj svesti. Oni nude prizmu kroz koju se mogu posmatrati žene, deca i obojene porodice, sa posebnim akcentom na emancipaciji čitavog naroda.⁴⁹

6. Starosedelačke kosmologije

U mnogim prvim nacijama², obezbeđivanje osnovnih potreba i sigurnosti, kao i pitanja duhovnosti, predstavljaju kolektivnu odgovornost. Edgar Villanueva (*Edgar Villanueva*) lepo ilustruje ovaj način razmišljanja u svojoj knjizi *Dekolonizovanje bogatstva* (2021) u kojoj citira Dejnu Arviso (Dana Arviso), direktorku Potlač fonda i pripadnicu naroda Navaho:

‘Rekli su mi da nemaju reč za *siromaštvo*. Najbliže što su imali kao objašnjenje za siromaštvo je „*biti bez porodice*“. *Govorili su da im je strana ideja da neko može biti toliko izolovan i bez ikakve sigurne mreže ili porodice ili osećaja srodstva da bi patio od siromaštva.*’⁵⁰

---

² Izraz koji se koristi za starosedeoce u Severnoj Americi.

Sposobnost da se nahrani zajednica, obezbedi hrana za sve, da se živi u ravnoteži sa zemljom i da se svedu na minimum unutrašnji i spoljašnji sukobi, utemeljena je u načinu života prvih naroda i prenosi se sa generacije na generaciju. Pošto znanje može nestati sa odlaskom ljudi, svaka generacija smatra sebe odgovornom za očuvanje kulture oslanjajući se na mudrost zajednice i za prenošenje znanja predaka deci i unucima. Prvi narodi često razmišljaju o svojim postupcima u smislu uticaja koji će imati na sedam narednih generacija. U okviru takozvanog „vođenja sedam generacija“ ono što neko radi zasniva se na iskustvu prethodnih sedam generacija, a treba da se uzme u obzir i sedam budućih: jer i oni treba da imaju koristi od ovih akcija. Mnogi prvi narodi razvili su i formalne rituale i neformalnu obuku za prenošenje mudrosti sa starih na mlade kako bi osigurali da zajednica neprekidno podstiče lični i kolektivni rast.

Još jedan primer humanizma ukorenjenog u zajednici predstavlja afrička tradicija Ubuntu, što je skraćena za zulu izraz „umuntu ngumuntu ngabantu“ i doslovno znači da pojedinac može postati čovek samo kroz druge ljude. Ja jesam, jer ti jesi. Upitan šta je Ubuntu, južnoafrički nadbiskup i dobitnik Nobelove nagrade za mir Desmond Tutu je odgovorio: „Prava istina je da sami ne možete biti čovek. (...) Ljudi smo samo kroz odnose. (...) Mi smo zaista stvoreni za delikatnu mrežu međuzavisnosti. (...) Stvoreni smo za komplementarnost.”⁵¹

Nudeći ubedljive alternative, autohtoni sistemi znanja predstavljaju izazov za status quo i jedan su od puteva ka pravednijem društvu za sve. Kao sistemi vrednosti koji su evoluirali i vremenom se ugradili u društvo, oni predstavljaju inspirativni uzor koji nas može mnogo čemu naučiti.

7. U ekonomiji prirode valuta nije novac, već život⁵²

Za indijsku naučnicu i ekofeministkinju, Vandanu Šivu (*Vandana Shiva*), nema dileme da destruktivni antropocen nije jedina budućnost; moguća je promena paradigme. Možete videti da se to dešava širom sveta, promena svesti je u toku:

‘To znači pomeranje fokusa na planetarno i ljudsko blagostanje, na ekonomije života, na dobar život, na to da nemate više, na vrednovanje saradnje, a ne na konkurentnost. Ovo su pomaci koje čine autohtone zajednice, seljaci, žene i mlade žene u novim pokretima.’⁵³

Ove promene uključuju rad sa Zemljom, gde koristimo svoju inteligenciju da očuvamo i lečimo, a ne da osvajamo i povređujemo. Šiva nastavlja:

‘Da bi ljudi zaštitili život na Zemlji i sopstvenu budućnost, treba da postanu duboko svesni prava Majke Zemlje [...] Moramo ponovo da se uzemljimo – u Zemlju, njenu raznolikost i njene životne procese – i oslobodimo pozitivne snage stvaralačkog antropocena. Ili ćemo sklopiti mir sa Zemljom ili se suočiti sa izumiranjem kao ljudi [...] Nastavak rata protiv Zemlje nije pametna opcija’⁵⁴

Ovo je pre svega kulturna misija, kao što Amitav Goš tvrdi u *Velikom poremećaju. Klimatske promene i nezamislivo* (2016). Naša dosadašnja nespособnost da se pozabavimo klimatskim slomom prvenstveno predstavlja krizu mašte. Potrebne su nam druge priče i osnovna verovanja, koja nas mogu uputiti na svet u kome zadovoljavamo naše osnovne potrebe na način koji pomaže u zaštiti i očuvanju životne sredine drugih. Treba da zamislimo da sve može i mora biti drugačije. Otvorenost prema drugim perspektivama, iskustvima i idejama i spremnost da se uči od drugih kultura i zajednica ovde su ključne. Treba da budemo spremni da ono što se smatra normalnim vidimo kao nezamislivo, i da ono što je nezamislivo, a trenutno se dešava, kao što su klimatski slom, nejednakost i eksploatacija, vidimo onakvim kakvo jeste. Ova senzitivnost će nam omogućiti da zamislimo, izvan svih postojećih okvira, nove predstave o dobrom životu, koje našu sadašnju stvarnost mogu pretvoriti u budućnost pogodnu za život.

Poglavlje 2. Svi imamo svoje brige

1. Da li smo nešto naučili iz pandemije Kovid-19?

To je nešto što možemo da pročitamo u svim vrstama analiza: kriza izazvana koronavirusom pomogla nam je da ponovo otkrijemo važnost brige. Sećate li se, tokom prvog zatvaranja, aplauza zdravstvenim radnicima, koji su bili prinuđeni da previše rade u nesigurnim okolnostima? I zar nas to nije naučilo važnosti brige za prirodu, jer seča tropskih šuma direktno doprinosi nastanku bolesti kao što su KOVID-19 i ebola?

Odavno smo prestali sa aplaudiramo, a drveće se i dalje seče. Prava lekcija je da je izuzetno teško pokazivati brigu u okruženju koje je neprijateljsko prema brizi. Društvo ne postaje brižnije zahvaljujući obilju dobre volje ili zato što smo mi, u stvari, 'ljudski rod'.⁵⁵ Da bi se to dogodilo, neophodne su promene društvenih struktura i osnovnog načina razmišljanja.

Osim toga, prilično nesmotreno prihvatamo da nas predatorski kapitalizam vodi ka jednoj od najvećih zdravstvenih kriza u ovom veku: zato što dajemo prioritet prisvajanju i privatizaciji znanja putem patenata u odnosu na brigu o svojim bližnjima, a milijarde ljudi na globalnom jugu uskraćeni su za neophodne vakcine protiv koronavirusa. Pri tom se za razvoj vakcina dobrim delom koriste javna sredstva. Ali kao što su zaključavanja pokazala, našim liderima je teže da ograniče imovinska prava nego da privremeno ukinu naša osnovna prava. Setite se uvođenja policijskog časa ili kršenja prava na obrazovanje.

Svet se neće promeniti nakon teoretskog predstavljanja etike brige, sasvim je jasno. Ali to je prvi ključni korak. Situaciju možemo da preokrenemo tek pošto vidimo na koji način etika brige može strukturalno da podrži brižno društvo i ekonomiju brige, i da onda delujemo u skladu sa tim. Briga zahteva konkretnu akciju, obavezivanje. Potencijal za povezivanje vezan je za način na koji vidimo svet i kako opisujemo svoj *način postojanja*.

2. Svet oblikovan našim rečima i mišljenjima

Kada su se Britanci iskrcali na australijsku obalu 1770. godine, videli su da je to područje već bilo naseljeno ljudima – Aboridžini su tamo, zapravo, živeli poslednjih 50.000 godina. Ali Evropljani, koji su verovali da su superiorni, gledali su na njih kao na varvare, koji nisu imali pisane zakone i koji nisu „dobro“ koristili zemlju, jer se nisu bavili poljoprivredom. To je bilo važno, jer je prosvetiteljski mislilac Džon Lok (*John Locke*) tvrdio da kada ljudi počnu da obrađuju zemlju, onda mogu s pravom da traže vlasništvo nad njom. A, pošto je zemljište u Australiji bilo veoma suvo i kopno je zauzimalo veliki prostor, mislilo se da je teritorija morala biti praktično nenaseljena. Upravo se ovakvim razmišljanjem efiksano održao kolonijalni mit. Omogućio je pridošlicama da ogromno ostrvo posmatraju kao *terra nullius*, ili ničiju zemlju, koju je kolonizator mogao da prisvoji.

Ovde se ne radi o pukoj drevnoj istoriji. Stari obrasci mišljenja i delovanja i odgovarajući odnosi moći imaju trajno dejstvo. Tek 1992. godine, nakon postupka koji je pokrenula grupa domorodačkih naroda, Vrhovni sud Australije donosi presudu o nezakonitoj primeni doktrine *terra nullius* u to vreme.

Naše reči, naš stav i odgovarajuće pretpostavke oblikuju način na koji se opihodimo prema svetu. U nastavku, dajemo primer i pozivamo se na istraživanje kanadske naučnice iz oblasti ekologije šuma, Suzan Simard (*Suzanne Simard*). Ona je iskusila koliko je teško osporiti ukorenjene ideje – u njenom slučaju u šumarstvu. Nije slučajno što se posle decenija revolucionarnih istraživanja i dalje strastveno zalaže za to da se naš naučni redukcionizam zameni složenim sistemskim razmišljanjem.

Sistemska razmišljanje se zasniva na premisi da je sve povezano i međusobno zavisno. Jedan od njegovih osnivača je Amerikanka Donela Medouz (*Donella Meadows*), koautorka izveštaja Rimskog kluba, koji smo spomenuli na početku ovog eseja. *Granice rasta* predstavljaju prvi pokušaj korišćenja sistemskog razmišljanja za analizu međudnosa glavnih globalnih fenomena, uključujući rast stanovništva, industrijalizaciju i iscrpljivanje prirodnih resursa.

Ali ono što nas ovde interesuje jeste iznenađujući uvid koji Medouz formuliše u eseju u kome razmatra ono što je naučila tokom svoje duge i bogate karijere.⁵⁶ Ako želimo da ostvarimo promenu sistema – u našem slučaju društvo zasnovano na etici brige – obratićemo pažnju na tačke uticaja koje imaju slabe efekte. Korišćenje subvencija je dobar primer. Subvencije kojima se stimulišu zaposleni da rade manje imaju samo ograničen uticaj; sam sistem u velikoj meri ostaje isti. Redizajniranje, koje bi moglo uključiti strukturalno skraćivanje radne nedelje za sve, imaće veći uticaj. Ali prelomna tačka sa najvećim potencijalom za promenu je način na koji ljudi razmišljaju, preovlađujuća društvena paradigma.

Medouz veoma dobro opisuje ovo osnovno pitanje kada kaže: „U stvari, mi ne govorimo o onome što vidimo; mi vidimo samo ono o čemu možemo da govorimo.” Oni koji misle da se priroda i društvo razvijaju kroz takmičenje naći će primere upravo za to. Ali čim počnemo da vodimo drugačiji razgovor i da tražimo oblike saradnje i međuzavisnosti, počecemo svuda da otkrivamo pozitivne principe. Kada posmatramo šumarstvo, na primer, da li govorimo o šumi kao o skupu stabala koja se međusobno nadmeću, ili kao o složenom, bogatom i ranjivom ekosistemu?

3. Kada ne vidimo šumu od drveća

Rođena u porodici drvoseča, Suzan Simard (*Suzanne Simard*) je uzimala tu činjenicu zdravo za gotovo: ljudima je potrebno drvo i oni će ga naći u šumi. Njen deda i stričevi su se time bavili sa velikom umešnošću: koristeći konje, pažljivo bi uklonili ograničen broj posećenih stabala, kako bi šuma ostala „netaknuta“, prodavali ih i time zarađivali za život. Ali kao tinejdžerka, Simard je videla da kompanije, kojima je cilj profit, sve češće pribegavaju seči, uklanjajući svako drvo. Zatim bi posadili novu monokulturu na opustošenoj ledini. Ali to nije bilo sve: kada je našla posao u drvnjoj industriji, u zvaničnom uputstvu je pisalo da, kada se sadi novo drveće na prostoru gde je izvršena čista seča, treba, u skladu sa ‘dobrom praksom’, koristiti Monsantoov herbicid Roundap, kako bi se uništilo sve što je živo na toj lokaciji. Njihov argument je bio da bi neka druga biljka ili drveće upilo svu svetlost i hranjive materije. To je kapitalističko shvatanje onoga što je Darwin nazvao opstankom najsposobnijih: evolucija je zasnovana

na principima konkurencije i sukoba. Simard je ubrzo primetila da nešto u tom razmišljanju nije u redu. Mnoge novozasađene Daglasove jele bi uvenule nakon uklanjanja breza i jasike koje rastu u blizini. Uklanjanje navodnih rivala dalo je preživelim više svetla i više prostora, pa ipak su rezultati bili lošiji ...

Pošto je stekla zvanje doktora biologije baveći se istraživanjem cvetanja drveća u divljini, Simard je nastavila da prikuplja naučne dokaze kojima bi potkrepila svoje drugačije shvatanje šuma zasnovano na saradnji. Njen stav, što će otkriti kasnije, ima mnogo zajedničkog sa vekovnim pričama i znanjem autohtonih naroda. Simard je tražila i našla odgovor ispod površine. Drveće i gljive formiraju podzemne simbiotske veze poznate kao mikorize, mreže hifa koje se protežu milijama. Gljive čak rastu i u korenu drveća. U zamenu za ovu vezu, gljivama se daju šećeri koje drveće stvara fotosintezom i čuva u svojim zelenim listovima. Među ostalim fenomenima, Simard je ispitala interakcije između Daglasove jele i papiraste breze. Istraživanjem na terenu otkrila je da umesto da se takmiče, dve vrste u stvari razmenjuju ugljenik, azot i šećere. Istraživačica je u intervjuima objasnila da nije imala veliku podršku svojih, uglavnom, muških kolega, sa izuzetkom supervizora. A šumari su njeno interesovanje za interakciju koja utiče na rast, prinos i profit, smatrali tipično ženskim. Nakon decenija protivljenja, nalazi Simardove sada su naširoko priznati i ona je profesor ekologije šuma na Univerzitetu u Britanskoj Kolumbiji.

Prve publikacije Simardove u vodećim časopisima, kao što je *Nature*, datiraju nekoliko decenija unazad. U članku objavljenom 1997. godine, ona je efikasno sažela ono što je tada predstavljalo prilično alternativno gledište o funkcionisanju šuma: „teoriju, prema kojoj dinamika biljne zajednice funkcionise uglavnom u okviru ograničenog snabdevanja resursima, treba preformulisati, kako bi se razmotrila uzajamna veza između biljaka i njihove mikorizne gljive, kao i mikrobno posredovano deljenje resursa.“ Zajedno sa svojim istraživačkim timom, Simard je pronašla bezbroj oblika saradnje u šumi. Staro drveće sa dubokim korenima izvlači vodu iz zemlje, koju potom deli sa mladim drvećem koje se bori da preživi. Hormoni i alarmni signali – da upozore na insekte-predatore u blizini, na primer – takođe idu od drveta do drveta preko mikorizne mreže. Ima smisla onda što ona koristi izraz „matično drvo“: najstarija stabla u šumi brinu o novim stablima. I dok se direktnim potomcima daje najveća podrška, ostali takođe dobijaju svoj dobar deo – kao da matično drvo zna da njeno potomstvo napreduje u složenoj zajednici sa drugim drvećem.

Istraživanje Simardove dovodi u pitanje paradigmu moderne nauke koja počiva na pogledu na svet formiranom tokom sedamnaestog veka i fokusira se na pojedince, zamišljene kao odvojene atome – bilo da su to ekonomski aktivni pojedinci, kao kod Adama Smita i njegove nevidljive ruke (koja tvrdi da je društvu najbolje sa sebičnim pojedincima koji se takmiče na slobodnom tržištu), ili kao kod političkog filozofa Tomasa Hobsa, koji kaže da je “čovjek čoveku vuk“. U okviru ove paradigme, većina istraživanja biologa, nakon Darvina, rađena su iz perspektive jedne vrste. Naglasak je bio na preživljavanju najsposobnijih, a kasnije i na „sebičnom genu“. Taj fokus nas, piše Simard, čini slepima: „Na univerzitetu su me učili da rastavljam ekosistem, da ga svedem na delove, da proučavam drveće, biljke i zemljište izolovano, kako bih mogla da posmatram šume objektivno.“ Ovakav metod rada učinio bi Simard uspešnom istraživačicom, ali ubrzo je shvatila da je ovaj okvir ‘zamalo onemogućio da se studija o raznolikosti i povezanosti čitavog ekosistema nađe u štampi.⁵⁷Njena tvrdoglavost se isplatila. I sada imamo dokaze da je čudesna podzemna simbioza između korena biljaka, gljiva i bakterija karakteristika gotovo svakog ekosistema na Zemlji.

Dominantan način razmišljanja zasnovan na konkurenciji nije uzdrman samo u šumarstvu, već i u mnogim drugim oblastima društva. Društvena interakcija je jedna od njih. Da li nam je kompetitivnost urođena ili smo predisponirani da radimo zajedno? Na holandskom govornom području, Dirk Van Dupen (*Dirk Van Duppen*) i Johan Hobeke (*Johan Hoebeke*) sakupili su impresivan broj studija u *De supersamenverker* (Super saradnik). Njihov zaključak je uverljiv: ljudi su društvena bića, saradnici, i velikodušni i empatični. Naše društvene okolnosti određuju koji kvaliteti - bilo da je u pitanju saradnja ili sebičnost - prevladavaju. Novi uvidi razbijaju mit, na kome se istrajava, da je ljudska priroda evoluirala u konkurentnu i sebičnu. Knjiga pruža uverljive dokaze o tome da su saradnja i solidarnost ključni principi na delu u evoluciji živih bića u prirodi i ljudi u društvu.

Stoga je krajnje vreme da naše razmišljanje o ljudskim bićima, budućnosti društva i odnosu između ljudi i prirode baziramo na realističnijem pogledu na čovečanstvo i svet. To uključuje drugačije gledanje na naš *način postojanja*. Naravno, ljudi mogu biti rasisti i ratoborni – novinski naslovi govore sami za sebe – ali evolucija nas je takođe učinila društvenim bićima, sposobnim za saradnju. Ovo novo razumevanje je zasnovano na sistemskom

razmišljanju, što nam pomaže da prevaziđemo redukcionistički pristup. Filozofkinja Maria Puig de la Belakaza (*Maria Puig de la Bellacasa*) to dobro shvata kada piše da su nam potrebni novi načini razmišljanja „da bismo se izlečili od maničnog nagona da seciramo zajedništvo koje opažamo”.⁵⁸

4. Drugi način postojanja: autonomija u vezi

Ovde dolazimo do ključnih reči u vezi sa našim novim pogledom na čovečanstvo: odnosi, povezanost, empatija, solidarnost i zavisnost. Poslovni ljudi u odelima – da upotrebim kliše – skloni su da zaborave, ali niko nije odrastao, a da se neko nije brinuo o njemu. Sve novorođene bebe su bespomoćne i zavise od brige i ljubavi. To nije nedostatak, već realnost ljudske prirode. Kao društvena bića, odrastamo u mreži veza; postajemo ono što jesmo kroz bezbroj interakcija. To je jedna od relevantnih tačaka feminističke kritike, koju je veoma dobro iznela švedska novinarka Katrin Marsal (*Katrine Marçal*): „Bez brige deca ne mogu da rastu, bolesni da ozdrave (...), a stari da žive. Kroz brigu o drugima učimo o saradnji, empatiji, poštovanju, samodisciplini i promišljenosti. Ovo su osnovne životne veštine.”⁵⁹

Ljudska bića žele da se brinu o drugima i da drugi brinu o njima, što nam daje mogućnost da radimo na viziji budućnosti, koja prevazilazi dominantna gledišta u našem društvu, ali ne treba da budemo naivni. Briga se može naći u središtu našeg života, samo ako izvršimo rekonstrukciju sveta. Konkurencija i konkurentnost nikada neće nestati. Upravo nam naše okruženje pomaže da utvrdimo preovlađujuće ponašanje. Stoga, zamislite da stvarate društvo u kome konkurentnost neće potiskivati brižnost, već ćemo, umesto toga, početi da se takmičimo u tome ko će najbolje da se brine o drugome. Na ovaj način konkurencija može postati sila dobra, koja nam omogućava da se sve bolje brinemo jedni o drugima i o planeti.

Na sreću, sve više je prisutno shvatanje da mačo individualizam – „vidi, meni ne treba niko“ – nije korisno za društvo. Holandska pozorišna rediteljka Rebeka de Wit (*Rebekka de Wit*) napisala je pravu *Deklaraciju o zavisnosti* 2019. godine, u kojoj je kritikovala vladajuće mišljenje da je nezavisnost najveće dobro:

‘Čudno je da nas naše društvene strukture čine zavisnijim više nego ikad, a da mi, ipak, dosta uspešno držimo tu zavisnost po strani. (...) Zašto iz dana u dan održavamo neku vrstu iluzije o nezavisnosti jednih od drugih? Ova iluzija nas neizbežno opterećuje egzistencijalnim problemima, baš kao što se čini da opravdava mnoge političke odluke, na svakoj novoj klimatskoj konferenciji.’⁶⁰

Naravno, to ne znači da autonomija – naša emancipacija u kritična bića, sposobna za razmišljanje i izbore – nije dobra stvar. Da je tako, de Vit nikada ne bi mogla da napiše svoj esej. Ali pitanje je: kako da definišemo ovu autonomiju? Zanimljivo je da su rani ekološki teoretičari autonomiju posmatrali kao kolektivnu praksu, kao zajedničko, radosno oblikovanje društva. Da bi redefinisali autonomiju na ovaj način, savremeni ekološki mislioci oslanjaju se na koncept „autonomije u vezi”.⁶¹Ovo je povezano sa konceptom slobode na koji se de Vit poziva: ideja da naša sloboda leži u našim veoma ličnim željama, upravo ovde i sada, predstavlja iluziju. Šta ako želite da se hranite zdravo, ali možete da kupite samo nezdravu hranu u vašem kraju? Ili biste želeli da izgradite budućnost za sebe u zemlji u kojoj živite, a nedostaje vam odgovarajuća dokumentacija? Paradoksalno, sloboda nije nešto što u velikoj meri zavisi od vas kao osobe; više je vezana za to da li vam društvo pruža mogućnosti za lični razvoj. Odgovornost vlade i društva je da vam omoguće da se razvijate onako kako želite. U najmanju ruku, to zahteva prostor za ulazak u nenasilni dijalog sa drugima, tako da možete otkriti šta zaista želite za sebe.

Autonomija u vezi je u suprotnosti sa iluzijom pojedinaca kojima ništa ili niko ne treba. Emancipacija zahteva saradnju, a često i pregovaranje o mogućnostima ličnog razvoja. To je važno za radnike u našem delu sveta u devetnaestom veku i još uvek važi za mnoge potlačene grupe širom sveta. Autonomija u vezi obuhvata i dimenziju brige i potrebu za društvenim delovanjem. Takođe obuhvata sposobnost samoorganizovanja: ljudi uzimaju svoju budućnost u svoje ruke osnivanjem građanskih kolektiva ili zajedničkih dobara. Zamislite one koji žele da se založe za obnovljivu energiju preko zadruga. Iako se nužno ne sukobljavaju sa vladom, oni će svakako da reaguju na nesposobnost svojih lidera da im obezbede usluge potrebne za budućnost.

Zajedničkim dobrima na lep način izražavamo spoznaju naše zajedničke sudbine. Povezani smo sa drugim oblicima života i zavisni smo jedni od drugih, kako u pogledu preživljavanja, tako u smislu stvaranja dobrih uslova za

život. Prema Džefu Piteru (*Jef Peeters*), istraživaču na katoličkom univerzitetu KU Luven, ovo nas uči da, kao društvena bića, delujemo na osnovu zajedničkog razumevanja sveta. Naša saradnja stvara osećaj obostrane posvećenosti i obaveze.⁶²

‘Autonomija u vezi’ uvek će, naravno, biti definisana u određenom kontekstu. U nezapadnim društvima, gde je individualizacija manje ekstremna, a rod-binske veze jače, ona će poprimiti drugačije oblike nego ovde.

5. Ponovno uzemljenje

Francuski sociolog i filozof Bruno Latur (*Bruno Latour*) istakao je koliko je zastareo naš savremeni osećaj sebe. Ova slika o sebi, u kojoj ljudi gledaju na svet kao na scenu na kojoj igraju svoje živote kao glumci, podržana je dvema predrasudama. Prva je da priroda čini pasivnu pozadinu za ljudsku delatnost, skup koji se ne menja osim ako to čovek dramaturg ne želi. Ako on ili ona to uradi – a to je druga pretpostavka – ta pozadina će se lako promeniti, bez uticaja na događaje na sceni. Obe pretpostavke su pogrešne. Sve veći broj ekoloških katastrofa jasno pokazuje da priroda nije pasivan skup kojim ljudi mogu da manipulišu kako im odgovara. Priroda je sama postala akter, što pomaže u oblikovanju pozorišne igre čovečanstva. Svakodnevno se manifestuje u ekstremnim temperaturama ili rekordnim padavinama.

Latur ističe da dva dominantna načina suočavanja sa realnošću međusobne povezanosti ne daju odgovor. Prvi, potraga za globalnim – naše neprestano trčanje da osvojimo ono što se nalazi na drugoj strani – nemoguće je na našoj Zemlji sa ograničenim resursima. Kao rezultat ekonomske globalizacije, mi sada trošimo više nego što nam jedna planeta može dati. A kada ovakav način života zahvati celu Zemlju, nigde neće biti sigurnog utočišta. To znači da ni drugi čest odgovor, lokalizam, oslanjanje na sebe, takođe ne nudi rešenje: jednom kada se svet promeni, više nema povratka.

Novi pravac koji odgovara budućnosti i predstavlja potpunu suprotnost globalno-lokalnoj osi uključuje ponovno uzemljenje, ovog puta sa otvorenim pogledom na svet. Time će se moderna iluzija o našoj nezavisnosti od pri-

rode i našem gospodarenju prirodom, transformisati u zemaljsku stvarnost o našoj međusobnoj zavisnosti. Za Latura, mapiranje rute koju nas ekološki kompas poziva da istražimo, nosi snažnu političku poruku: „Da bismo prešli iz jednog sistema u drugi, moraćemo da naučimo da se oslobodimo vladavine ekonomizacije.”

Ova zemaljska dimenzija želi da se obavežemo prema zemlji – da se brijemo o njoj – dok se u isto vreme otvaramo prema svetu. I da to činimo sa bitnim saznanjem da je čovek deo složenog živog sistema koji se nalazi na Zemljinoj kori i u relativno tankom sloju oko Zemlje, biosferi. Ova zemaljska perspektiva se razlikuje od moderne, jer se više ne vrti oko planete u svemiru – duboko smo svesni našeg nesigurnog postojanja u ovoj tankoj biosferi. Jer u tome se ogleda iluzija modernosti: vera da je napredak moguć rušenjem našeg sklopa, odnosno, oštećenjem biosfere. Ovo ‘razmišljanje o postavljanju scene’ ide ruku pod ruku sa kolonijalizmom, koji je sveo oba dela Zemlje i ljude koji su tamo živeli na upotrebljive elemente, koji je odneo živote mnogih i koji nastavlja da ograničava razvojne mogućnosti mnogih drugih sve do danas.

Umesto opraštanja od modernosti, ovaj uvid treba da nam pomogne da oblikujemo drugu modernost koja otvoreno priznaje i uči iz grešaka prve. Istovremeno, cenimo dobre stvari koje nam je donelo moderno društvo ukorenjeno u prosvetiteljstvu: značaj slobode, kritičke misli, vladavine prava, obrazovanja, nauke i tehnologije, prava svakog pojedinca.

6. Mnoštvo sistema znanja

Ponovno podešavanje našeg načina življenja u svetu, prelaskom sa hijerarhijskog pristupa odozgo nadole, na inkluzivni u kome sam-deo-sveta, imaće posledice po naše znanje – odnosno, na naše ideje o svetu koje smatramo tačnim i ispravnim. Kao što pokazuje primer kolonizacije Australije, dominantan sistem znanja ima dalekosežne posledice. Savremeno zapadno društvo pridaje veliki značaj akumulaciji naučnog znanja. I to sa dobrim razlogom: ono nam je donelo mnogo toga. Međutim, problem je, prvo, što naše društvo odbacuje sve druge oblike znanja i sisteme znanja, i drugo, što se fiksira na

redukcioniistički model naučnog istraživanja. Zapadna nauka svodi sistem na njegove sastavne delove, po mogućnosti u laboratoriji, lišenog svakog konteksta i mogućih interakcija sa drugim delovima sistema.

Obe kritike se mogu videti u radu Suzan Simard (*Suzanne Simard*): suočila se sa poteškoćama, pošto se trudila da zadrži holistički pogled na zemlju, a njeni nalazi su u skladu sa vekovnim znanjem autohtonih naroda. Već smo videli koliko se borila da objavi svoje sistemsko istraživanje. To se nije uklapalo u seciranje stvarnosti, tako uobičajeno u dominantnom naučnom domenu. U knjizi *Pronalaženje matičnog drveta (Finding the Mother Tree)*, Simard citira Sm'haietsk Terezu Rajan (*Sm'hayetsk Teresa Ryan*), ekološkinju šuma, koja je studirala sa njom. Rajan, pripadnica naroda Simšian (*Tsimshian*), ističe da nedavna istraživanja i iz njih proizišle nove prakse u šumarstvu, odražavaju uvide i tradicije autohtonih naroda. Njima je jasno da je „sve međusobno povezano“ i da se deo saradnje odvija pod zemljom. Menomini narod (*Menominee*), koji već 150 godina seče drveće na održiv način, daje konkretan primer. Za njih održivost znači „razmišljanje u smislu čitavih sistema, sa svim njihovim međusobnim vezama, posledicama i povratnim informacijama“. To znači, na primer, ostaviti najstarija stabla - bake, kako ih Simard zove—tu gde jesu, čime se ne umanjuje profitabilnost šume.⁶³

Priznati da su tokom godina mnogi autohtoni narodi izgradili obimno ekološko znanje o životu u sinergiji sa biodiverzitetom okruženja, svakako, nije isto što i idealizovati ga. Otvorenost za druge perspektive i odnose sa svetom čiji smo deo ide ruku pod ruku sa zadržavanjem naših ključnih sposobnosti.

7. Potreba za novim referentnim okvirom

U svom prelepom tekstu „*De stilte in de storm*“ (Tišina u oluji), eko-filozof Jan Mertens ističe da su emocije, poput tuge, manje-više tabu u debati o klimi.⁶⁴Njegovo zapažanje uopštenije odražava našu kulturu orijentisanu na rezultate u kojoj su svi samostalni *preduzetnici*, a optimizam i uspeh jedini logičan ishod. Ipak, današnje ekološke katastrofe kod mnogih izazivaju osećaj straha i tuge. Kada je Greta Tunberg govorila na Svetskom ekonomskom forumu u Davosu, izrazila je osećanje mnogih mladih ljudi:

‘Odrasli stalno govore: dugujemo mladima da im damo nadu. Ali ja ne želim vašu nadu, ne želim da se nadate. Želim da se uspaničite, želim da osetite strah koji ja osećam svaki dan. I onda želim da delujete, da delujete kao što bi delovali u krizi. Želim da se ponašate kao da je kuća u plamenu, jer ona jeste u plamenu.’⁶⁵

Strah i tuga sasvim su normalne emocije kada vam kuća gori. U stvari, bilo šta drugo bi bilo čudno. I, kao što Tunberg sugeriše, te emocije ne moraju imati štetan efekat. Naprotiv. Mertens citira američku spisateljicu, akademsku i ekološku aktivistkinju Džoanu Mejsi (*Joanna Macy*): „Bol koji osećate nastao je iz vaše duboke ljubavi prema svetu. To je izraz naše unutrašnje povezanosti sa celokupnim životom. Osećajući ovu bol i pretvarajući je u saosećanje, nalazimo obnovljenu snagu koju možemo da crpimo kako bismo izlečili svet.’⁶⁶

Holandska voditeljka i humanistički kapelan Ivan Novak (*Evanne Nowak*) to lepo sažima rekavši da antropocen, kao mučna epoha gubitaka, zahteva novu strukturu osećanja, novi način doživljavanja stvari, koji nam pomaže da vidimo o čemu se tu radi:

‘Ovo doba zahteva hrabrost da se progovori, da se prizna zbunjenost i neznanje i da se suočimo sa svojim problemima. Trebalo bi da promenimo konverzijske norme kao što su optimizam, relativizam i poricanje, da usporimo debatu i stvorimo međuprostor u kome je ranjivost dozvoljena i da se bavimo pitanjima koja nas i druge drže noću budnima.’⁶⁷

Novak izričito preporučuje da naučimo kako da ožalimo ekološki slom, jer ta osećanja imaju transformativne kvalitete. Istovremeno, ona nas podseća da treba da budemo svesni svog položaja. Suze zbog gubitka klime mogu biti „bele suze“: privilegovani zapadni pojedinac koji u šoku shvata da njegov mehur prosperiteta puca. Patnja i nepravda postoje vekovima, ne samo zbog zapadnog imperijalizma. Ali kraj iluzije zapadne neranjivosti može podstaći otvorenost u kojoj je klimatski očaj povezan sa bolom vekovne eksploatacije, rasizma i kolonijalizma. Ekološka žalost kao kolektivna praksa može pomoći u oblikovanju našeg identiteta i povezati nas sa onim koga i šta cenimo. Novak se ovde oslanja na ideje američke filozofkinje Džudit Ba-
tler (*Judith Butler*):

‘Ono što tugom odajemo je(...) ropstvo u kojem nas drže naši odnosi sa drugima, na način koji ne možemo uvek da izrazimo ili objasnimo (...), na način koji dovodi u pitanje našu predstavu o nama samima, kao samostalnim i kontrolisanim bićima.’⁶⁸

Inspirisani holandskim sociologom Vilemom Šinkelom (*Willem Schinkel*), želimo da podržimo politiku tugovanja/žalovanja (*mourning*). Svest o našoj neraskidivoj povezanosti je antiteza kapitalističkoj težnji za profitom, koja se zasniva na fikciji da svako od nas, pojedinačno, mora da snosi svoju odgovornost. Žalovanje nam može pružiti drugačiji način postojanja u svetu, šansu da ljudi budu društvena bića integrisana sa svim drugim oblicima života. U stvari, da jasno sagledamo ono što smatramo da nije vredno žaljenja (*‘un-mournable’*). Zašto nam nije stalo da obeležimo gubitak drevnih životnih sredina autohtonih naroda? Ako dominantni zapadni pogled na svet smatra onog nezapadnog i ne-ljudskog kao nekog za kim ne treba žaliti – teži oblik *drugosti*– krajnje je vreme da razotkrijemo i prevaziđemo ovaj kulturni obrazac poricanja. Čitav spektar hijerarhija koje je Val Plamvud (*Val Plumwood*) identifikovao, glavni narativ, svedoči o činjenici da smo zaboravili da mislimo i osećamo da smo povezani sa svim drugim oblicima života.

Za Šinkela (*Schinkel*), ovo kolektivno tugovanje je izazov postojećem poretku, izazov koji je izražen, na primer, u protestima “Životi crnaca su važni” (*Black Lives Matter*). Tuga za mnogim izgubljenim životima stvorila je društveno-kritički pokret koji zahteva okončanje rasističkih opresivnih sistema. Širom sveta, *BLM* mreža nastoji da ispravi ogromnu nejednakost mogućnosti tako što jednostavno kaže da su životi crnaca takođe važni.

Intermeco

Onima koji su upoznati sa istraživanjima Suzan Simard i između ostalog sa filozofijom životne sredine, za život i rad Alda Leopolda možda će biti potreban mali uvod. Jedan od osnivača pokreta za očuvanje u Sjedinjenim Državama, napisao je u svojoj ključnoj knjizi Letopis pešanog okruga (*A Sand County Almanac*) iz 1949. da umesto osvajača kopnene zajednice, ljudska bića treba da postanu njeni članovi i građani. Povezani smo i zavisni od drugih delova prirodnog sveta.

Dok je Simard započela svoju karijeru u modernoj drvnoj industriji, Leopold je počeo kao čuvar šuma. Jedan od njegovih poslova bio je istrebljenje predatora radi zaštite stoke i divljači. Jednog dana naišao je na vukove u šumi:

‘Bio sam tada mlad i nepromišljen; Mislio sam da ako manje vukova znači više jelena, da nijedan vuk znači i raj za lovce.’

To je koštalo života najmanje jednu vučicu. „Jarko zelena vatra koja umire u njenim očima“ proganjala je Leopolda do kraja života. On opisuje incident u eseju „Misli kao planina“ (*‘Thinking Like a Mountain’*). Sam naslov sugeriše da možete razumeti funkcionisanje ekosistema – kao što je socio-ekološki sistem ljudi koji žive u planinskoj dolini – ako uzmete u obzir njegove mnogostruke zamršene veze, interakcije i zavisnosti. Kada vukovi nestanu iz šume, sama šuma može nestati. Bez prirodnih neprijatelja, jelen će progutati sve zelenilo.

Leopold sumira suštinu svoje zemljišne etike u predgovoru svoje knjige:

‘Osnovni koncept ekologije je da je zemlja zajednica, ali tu zemlju treba voleti i poštovati je, što je produžetak etike. Da zemlja daje kulturnu žetvu davno je poznata činjenica, ali u poslednje vreme često zaboravljena.’⁶⁹

8. Briga kao kolektivna misija

O kome želimo da se brinemo? Priznanje da postojimo u vezi i kroz veze daje nam odgovor na to pitanje. Priznanje da smo jedno sa životom, primorava nas da vodimo računa o pluralitetu životnih oblika i da podstičemo aktivnu solidarnost. Ona prevazilazi ono što tradicionalno definišemo kao „briga“. Zamislite roditelje koji podižu svoju decu, ljude – uglavnom žene – koji kuvaju i čiste u kući (i da su odgovorni za ono što se, u perspektivi kapitalističke proizvodnje, vidi kao „reprodukcija života“). Taj nevidljivi rad je ono što održava ekonomiju, takozvani produktivni rad. Ali briga je mnogo više od toga: tačna definicija brige nam omogućava da otklonimo nekoliko lažnih podela, kao što je ona između produktivnog i reproduktivnog rada.

Definicija brige koju su predložile Džoan Tronto (*Joan Tronto*) i Berenis Fišer (*Berenice Fisher*) nastavlja da inspiriše progresivne mislioce i posle trideset godina:

‘Na najopštijem nivou, predlažemo da se briga posmatra kao aktivnost jedne vrste, koja uključuje sve što radimo da bismo održali, nastavili i popravili naš „svet“ kako bismo što bolje živeli u njemu. Taj svet uključuje naše telo, naše ja i naše okruženje, a sve to nastojimo da prepletemo u *složenu mrežu koja održava život*.’⁷⁰

Ovaj opis sugeriše da briga obuhvata širok spektar aktivnosti („sve što radimo“), uključujući ono što se tradicionalno smatra brigom (održavanje života ili kuće), politiku brige i brigu za dobar život (život što je moguće bolji). U skladu sa relacionom slikom čoveka, ovde je naglasak na tome kako je sve u mreži života međusobno povezano i međuzavisno.

Drugim rečima, briga je mnogo više od moralnog stava, više od onoga što radimo u privatnoj sferi ili kao plaćeni radnik. Briga se sastoji od tri osnovne dimenzije: konkretan posao *svakodnevnog održavanja* – ko večeras kuva za vas ili ko stavlja dete ili starijeg roditelja u krevet? – *afektivno angažovanje i etičko-politička obaveza*.⁷¹

Nema ničeg idealističkog u brizi i brižnosti; ona može biti i radosna, i zahtevna, neverovatno zaokupljajuća, ali i eksploatorska. Ovo poslednje je po-

sebno tačno u neravnopravnom svetu u kojem žene i negovateljke iz marginalizovanih grupa i dalje doživljavaju diskriminaciju. U kolektivnom pristupu brizi, delili bismo i podelili odgovornosti za brigu o drugima. U isto vreme, morali bismo da kritički pogledamo našu ekstraktivnu ekonomiju, koja eksploatiše i svet prirode i ljude. Ako želimo da zagovaramo brižno društvo, moraćemo da se borimo protiv ove nepravde u našim postojećim životnim uslovima, umesto da ih prećutno prihvatamo. U tom smislu, etika brige je kolektivna odgovornost, odgovor na neoliberalno verovanje u „Smitovu nevidljivu ruku“ ili mantru „vredno radi, dobro se zabavlja“. Jedan od načina da se to postigne je postavljanje brige u središte kako javne debate, tako naših svakodnevnih izbora. Mi nismo sasvim racionalni, niti sami donosimo svoje odluke, niti smo neko ko vodi računa o odlukama zasnovanim na univerzalnim principima, nezavisno od bilo kakve fizičke pripadnosti ili srodstva. Da li ste ikada čuli da neko kaže: „inspirisan teorijom pravde filozofa Džona Rolsa (*John Rawls*), pobrinuću se za svog komšiju i pridružiti se nevladinoj organizaciji za globalnu solidarnost“? Šta ljudi rade iz osećaja kolektiviteta i angažovanja. Kao što je naša rasprava o tugovanju pokazala, postupci ljudi su ukorenjeni u društvenim motivima koji nikada nisu u potpunosti vidljivi ili očigledni. Takozvani reproduktivni rad ne sme više biti sekundaran u odnosu na „važnije stvari“, kao što su politika ili proizvodnja i prodaja robe. Nema opravdanja, nema dozvole za nedostatak želje za brigu o drugima.

9. Briga za nešto više od ljudskih svetova

Ako se pretplatimo na relacionu sliku sveta – i prihvatimo da smo deo veće celine – ne možemo ograničiti brigu samo na čoveka. Slom biodiverziteta pokazuje da je ovo čorsokak. Našavši inspiraciju kod Marije Puig de la Belakaza (*Maria Puig de la Bellacasa*), ovaj uvid prevodimo u brigu o svetovima koji su *više nego ljudski*.⁷² Koncept se savršeno uklapa u novi način postojanja, novi sistem znanja i novu strukturu osećanja, i saopštava nam da naš referentni okvir ostaje isti, ali nije ograničen na ljudski aspekt. To pokazuje da ne možemo napraviti razliku između brižnih odnosa ljudskih i ne-ljudskih živih bića. Oni koji se brinu o svetu prirode brinu i o ljudima. Ovo se ogleda u ciljevima utvrđenim za pristup Jednom zdravlju. Planeta i ljudska bića su neraskidivo povezani, kao što je Kovid kriza još jednom pokazala. Ova nova

situacija traži od nas da se pažljivo decentriramo – da ne vidimo uvek ljude kao centar svega – ali da ipak ostanemo veoma bliski sa ljudima u njihovim posebnim i ponekad nesigurnim okolnostima. Decentriranje nas samih kao ljudih bića i gledanje na nas same, pre svega kao na bića ugrađena u mrežu života sa puno različitih životnih oblika, ne oslobađa nas odgovornosti. Naprotiv, novi način postojanja i novi uvidi nas teraju da se konačno odgovornije nosimo sa složenošću. Složenost je ta koja nas stalno iznenađuje, koja nas zaprepasćuje - kao što je to slučaj u Simardovoj priči. Jednom kada shvatite koliko je šuma složena, prema njoj ćete se odnositi pažljivije i želećete da i svi drugi rade to isto.

Opis „svetova koji su više nego ljudski“ takođe nam omogućava da se pomerimo dalje od klasičnog binarnog mišljenja, koje se u filozofiji životne sredine fokusira na pitanja kao što su: „Šta je priroda, a šta kultura? Da li je unutrašnja vrednost ograničena na ljude ili se proteže na svet prirode? Možemo li još uvek govoriti o prirodi u antropocenu?“ Odgovor koji prevazilazi ove dihotomije je jasan. Čak i ako je sve na Zemlji bilo dotaknuto ljudskom delatnošću, nema potrebe da se priroda proglašava mrtvom. Možda je tačnije reći da živimo u prirodi kulture. Socio-ekološki sistemi su drugi način da se to opiše. Naravno, priroda i dalje postoji, ali kako naglašava francuski antropolog Filip Descola (*Philippe Descola*): „Čak je i moćna amazonaska prašuma oblikovana hiljade godina vrednim intervencijama autohtonih zajednica.“ Podela između prirode i kulture daleko je manje jasna nego što mislimo, posebno kada uzmemo u obzir da je čovek kontrolisao vatru stotinama hiljada godina.⁷³ Ako želimo da se izdignemo iznad ovog binarnog razmišljanja, ima smisla govoriti o prirodi i kulturi kao o dve krajnosti kontinuuma. Sve zajednice nude svoje tumačenje ova dva koncepta i način na koji se međusobno odnose.

Imamo posla sa ontološkom promenom – promenom našeg koncepta bića – zasnovanom na međusobnoj povezanosti. Ne-ljudska živa bića više ne posmatramo čisto kao objekat (planina i vuk kod Leopolda, drvo i gljiva kod Simard), niti ljude kao jedini subjekat. Ovo nema nikakve veze sa romantizovanjem prirodnog sveta, ili obrnuto, željom da se njime potpuno manipuliše. Šta to znači za pažljivo rukovanje svetovima koji su više nego ljudski? Puig de la Belakaza (*Puig de la Bellacasa*) pronalazi inspiraciju u tri međusobno povezana principa iz permakulture: *briga o zemlji, briga o ljudima i vraća-*

nje viška. Primena ova tri principa uvek će zahtevati odgovarajući odgovor – svaki kontekst je drugačiji – i kolektivni dijalog. „O kome želimo da se brinemo?“ nikada nije pitanje koje samo lebdi u etru; uvek je ugrađen u vrlo konkretne situacije. Odgovoriti na pitanje iz ove perspektive takođe znači proširiti definiciju brige: ne radi se o tome šta radimo samo da bismo mogli da živimo svoje najbolje moguće živote na Zemlji. Naš svet obuhvata specifičnu prirodu kulture, međusobnu povezanost koja obezbeđuje zaštitu biosfere i očuvanje i obnavljanje života. Što više prepoznamo svoju zavisnost jednih od drugih, to spremnije priznajemo potrebu za brigom u odnosima koji su više nego ljudski.

10. Brižna demokratija koja pokreće privredu

Za Džoan Tronto (*Joan Tronto*) očigledno je da nam treba brižna demokratija, ako želimo da stvorimo brižno društvo. Briga zahteva vreme i resurse, a oni su veoma neravnomerno raspoređeni u svetu. Namera da se stvori brižna demokratija, sa naglaskom na građanstvu i vrednostima kao što su jednakost i pravda, znači aktivno odupiranje odnosima ekstrakcije, eksploatacije i ugnjetavanja. Brižna demokratija koja se zasniva na participativnom modelu uključuje se u dijalog o raspodeli odgovornosti za brigu. Ključno pitanje je kako se principi demokratije mogu primeniti na realnost različitih odnosa zavisnosti i kako se različite hijerarhije u našem društvu mogu iskoreniti u raspodeli odgovornosti za brigu.⁷⁴

Ovo politizovano viđenje brige omogućava nam da izbegnemo zamku esencijalizma: samo zato što su i dalje uglavnom žene te koje preuzimaju odgovornost za brigu o drugima – zbog nejednakih odnosa moći – ne znači da brižnost u suštini „pripada“ ženama. To bi depolitizovalo koncept „brige“, zadržalo ga u privatnoj sferi, izostavilo ulogu muškaraca... čime bi se zadržao status kvo, koji bi služio određenim interesima. Međutim, odbacivanje esencijalizma ne znači negiranje današnje i istorijske uloge žene u odnosu na brigu. Naprotiv. Ova pozicija nam omogućava da koristimo brigu na politički i strateški način. To možemo učiniti, kako objašnjava Tronto, posmatrajući brigu kao politički koncept, koji pretpostavlja da su sve uloge u društvu – i muškaraca i žena – otvorene za promene i podložne demokratskoj debati. Za

Tronto, briga ima centralno mesto u svakoj definiciji dobrog društva. Stoga se briga ne može ograničiti na privatnu sferu ili samo na žene. Ovim se onda pitanje kako da rasporedimo rad i odgovornost u vezi sa brigom na osnovu pravde i jednakosti, pomera u srce demokratske debate.

Centralno pitanje u raspravi o brižnom društvu i brižnoj demokratiji, koja ide uz to – možda čak i fundamentalno pitanje – jeste odnos između demokratije i ekonomije. Naravno, u redu je pokušati ojačati brižnost u okviru trenutnog ekonomskog sistema. Nekim ljudima to može da donese ogromne promene u kratkom roku. Ali ovo može predstavljati samo ublažavanje simptoma. Kako sociolog Saskia Sassen (*Saskia Sassen*) dokumentuje u svojoj knjizi *izbacivanja*, predatorski kapitalizam i njegovi globalni tokovi kapitala neizbežno isključuju ljude, zemlju i prirodu iz društva. Veliki procenat vrednosti koju stvaraju mnogi ide maloj grupi bogatih ljudi koji žive od kamata, cena akcija i špekulacija. Neoliberalni kapitalizam počiva na pljački prirodnog sveta i eksploataciji radne snage na globalnom jugu, dok u ostatku sveta broj nesigurnih poslova i ugovora o radu na nula sati raste. Sve ovo je povezano: zbog uvoza jeftine robe široke potrošnje – što je delimično omogućeno dečjim radom u Bangladešu – nema potrebe da naše plate na zapadu rastu. Ishod? Dodata vrednost od povećanja produktivnosti ima tendenciju da završi u rukama onih koji drže kapital, dok se najamni radnici moraju zadovoljiti mrvicama. To ostavlja gorak ukus u ustima kada se radi o emancipaciji žena preko tržišta rada, s obzirom da se odvija u kontekstu raspadanja države blagostanja u kojoj stalno raste značaj kupovne moći u cilju zadovoljenja potreba za brigom. Obnova države blagostanja iz dvadesetog veka, takođe, nije dobra opcija: bolna istina je da se socijalna zaštita finansira kroz ekonomski model koji podriva temelje Zemlje pogodne za život, dok je vekovima takođe izvlačila vrednost iz drugih zajednica i životnih sredina na globalnom jugu. Ključna misija istinski brižnog društva postaje potpuno jasna: moramo da krenemo u stvaranje drugačijeg ekonomskog modela.

Neoliberalni kapitalizam nije ekonomski podsistem društva koji se prilagođava demokratskim odlukama. Pošto su principi kao što je komodifikacija već proželi svaki aspekt naših života, veća je verovatnoća da ćemo pokušati da manipulišemo demokratijom da bi služila sopstvenim interesima. Stabilnost zapadnih nacionalnih država sa ogromnim državnim dugom delimično zavisi od kreditnog rejtinga koji privatne kompanije dodeljuju finansijskim

tržištima. Kapitalizam, kako objašnjava inspirativni američki sociolog Nensi Frejzer (*Nancy Fraser*), nije samo deo našeg društva. Kapitalizam strukturira društvo i pokušava da nametne institucionalni društveni poredak zasnovan na podelama kao što su one između takozvanog produktivnog i reproduktivnog (ili domaćeg) rada i između društva i ne-ljudske prirode. Dakle, obraćajući pažnju na analizu ekofeminista i usvajajući definiciju brige Trontove, moramo zaključiti da samo potpuna rekonstrukcija ekonomije u ekonomiju brige (brižnosti) može dovesti do naše evolucije u brižno društvo.

Osnove ekonomije (i ekonomike kao akademske discipline) treba radikalno izmeniti, ako želimo da ostvarimo ovu promenu. Kao što su mnogi ekofeministi i ekološki ekonomisti istakli, poenta ekonomije nije da zadovolji promenljive želje potrošača (pod uslovom da imaju potrebnu potrošačku moć), već da zadovolji *ljudsku potrebu za dobrim* životom u granicama onoga što planeta može da podrži, istovremeno čuvajući prilike za buduće generacije. Ovo nas vraća prvobitnom značenju ekonomije, Aristotelovoj *oikonomiji*: umetnosti upravljanja domaćinstvom, održavanjem svoje kuće, cele žive planete Zemlje. Iz ove perspektive, spekulacije o budućoj ceni hrane, na primer, nisu racionalna investicija, već nemoralna praksa koju treba demokratski zabraniti.

Ovo nas dovodi do drugog centralnog pitanja: demokratija mora da povрати kontrolu nad ekonomijom. Opet, ovo nema nikakve veze sa ekonomijom planiranom odozgo nadole, već sve ima veze sa demokratskim usvajanjem pravila za zaštitu javnog interesa. U tom pogledu, krajnje je sramotno da finansijski sektor, koji je 2008. godine izazvao najveću ekonomsku krizu od Drugog svetskog rata, još uvek nije došao pod kontrolu demokratskih tela. Razdvajanje poslova sa stanovništvom i investicionog bankarstva, osnovna mera sprovedena tokom Velike depresije 1930-ih, još uvek nije ponovo uvedena. Ekonomija (uključujući i svet finansija) mora biti apsolutno demokratski utemeljena. Nepravdani trgovinski sporazumi nastavljaju da učvršćuju podređenu ulogu zemalja sa veoma niskim prihodima na globalnom jugu, koje su, da stvari budu još gore, opterećene i ogromnim dugom. Veliki deo tog duga treba otpisati, ako želimo da imamo jednake mogućnosti za sve zemlje na planeti.

Ključno pitanje proizišlo iz drugog centralnog pitanja je kojem od tri osnovna oblika društvene organizacije dajemo prioritet. Neoliberalni poredak karakteriše uverenje da je tržište najefikasniji oblik organizovanja, skepticizam prema vladi i njenim javnim službama i prezir prema samoorganizovanju građana za opšte dobro. Međutim, kriza izazvana kovidom pokazala je da davanje slobode tržištu dovodi društvo i svet prirode u opasnost. Sasvim je moguće da vlada uredi privredu, kao što građani mogu da se organizuju brzo i efikasno – samo se setite lokalnih i urbanih mreža podrške. Moramo izvući potrebne lekcije iz ovoga i izričito se zapitati koje oblike komodifikacije dozvoljavamo u kojim društvenim domenima. Nije ništa loše sa tržištima kao takvima – ona su prisutna od pamtiveka, ali nikada nisu dominirala čitavim društvenim poretkom – osim što smo evoluirali iz društva sa tržištima u tržišno društvo, kako je to dobro rekao socijalni filozof Karl Polanyi (*Karl Polanyi*).⁷⁵ Zbog toga većina ljudi misli da ima smisla da kompanije koje se kotiraju na berzi kupuju domove za stare sa ciljem da ostvare zaradu na uložena sredstva. Ovaj cilj, podstaknut željom za profitom, u suprotnosti je sa ciljem da se uloži što je više moguće u osoblje koje pruža negu. Isti način razmišljanja odnosi se i na obrazovanje.

Ovde nailazimo na osnovni izazov *ponovog uspostavljanja* ekonomije na demokratski način. To je svakodnevni gorući problem u mnogim oblastima, pre nego čisto teoretsko pitanje. Politički i društveni sukobi oko tržišta stanova u Berlinu dobar su primer ove bitke za ponovno demokratsko uspostavljanje ekonomije. Primenjena na stanovanje, igra ponude i potražnje unutar dominantnog ekonomskog sistema obezbeđuje da svi potrošači imaju pristup odgovarajućem i pristupačnom domu. Stvarnost pokazuje da ovo nije tačno. Međunarodni hedž fondovi, lica koja rade na razvoju projekta i platformske kompanije, kao što je Airbnb, smatraju kuće investicijama – one bi mogle biti i prašak za pranje veša. Ako je isplativije držati domove praznim, naplaćivati previsoke cene ili ih isključivo staviti na raspolaganje turistima, ove kompanije će to i učiniti. A, svake godine sve veći nedostatak stambenog prostora pogađa sve više ljudi. Kao odgovor na to, berlinsko zeleno gradsko veće odlučilo je da zamrzne najam postojećih kuća na pet godina. Ali pošto se ovo kosilo sa načinom na koji se stvari obično rade, sudija je presudio da samo savezna vlada ima ovlašćenja da to uradi. U međuvremenu, tokom druge faze, prikupljeno je dovoljno potpisa da se iznudi referendum o eksproprijaciji stanova velikih kompanija za nekretnine.⁷⁶ Iako se radi o teškoj borbi, ona

jasno pokazuje da se aktivno radi na obuzdavanju komodifikacije. I kako sve više i više stanovnika u drugim gradovima – u Amsterdamu, na primer, gde je Veće takođe pokrenulo akciju protiv Airbnb-a – odbija da trpi kolonizaciju kuća od strane tržišnih aktera, raste šansa za međugradsku koaliciju sa više moći i uticaja.

11. Ekonomija koja brine o pravim potrebama ljudi

Zadivljujuće je da akademska zajednica sve više obraća pažnju na temu dobrog života unutar planetarnih granica. Istraživanje takođe pokazuje da je iluzorno misliti da će privreda zavisna od rasta, zasnovana na konkurenciji, a samim tim i nejednakosti, ikada postići ovaj cilj. Nedavne studije o „dobrom životu“ ponovo su otkrile, između ostalog, model čileanskog ekonomiste Manfreda Maks-Nifa (*Manfred Max-Neef*). Razvio ga je kao naučnik u Čileu 1980-ih i 1990-ih da bi omogućio lokalnim zajednicama u Latinskoj Americi da uzmu budućnost u svoje ruke i da se otrgnu od neuspešnih neoliberalnih formula odozgo nadole. Njegov pristup *Razvoju po meri* čoveka (*Human scale development*), plod istraživanja koje je sproveo transdisciplinarni tim u nekoliko latinoameričkih zemalja, sada se koristi širom sveta. Za ovaj teorijski okvir ključna je razlika između samih potreba i načina na koji ih zadovoljavaju tzv. *Ugađači* (*satisfiers*). To mogu biti političke strukture, kao i društvene prakse i oblici organizovanja. Studija velikih razmera pokazuje da u suštini postoji devet osnovnih ljudskih potreba: izdržavanje (zdravlje, hrana, sklonište, odeća), zaštita (briga, solidarnost, rad), naklonost (samopoštovanje, ljubav, briga, solidarnost), razumevanje (učenje, izučavanje, analiziranje), učešće (prihvatanje odgovornosti, posedovanje prava i dužnosti), dokolica (igranje, opuštanje, zabava), stvaranje (mašta, rad, radoznalost), identitet (osećaj pripadnosti, diferenciranje, samopoštovanje) i sloboda (autonomija, samoopredeljenje, jednakost). Dok su osnovne potrebe univerzalne, izbor ugađača je kulturološki definisan. Ova vrsta holističkog pristupa pokazuje da postoje alternative dominantnom, tržišno- zasnovanom zadovoljenju potreba.⁷⁷

Zanimljivo je videti kako se Maks-Nifovi principi podudaraju sa glavnim načelima ekofeminizma:

1. Ekonomija se ne bavi materijalnim stvarima ili BDP-om, već ljudima i njihovim mogućnostima da adekvatno zadovolje svoje osnovne potrebe. I ako ne usvojimo druge kriterijume za ekonomski uspeh, kriterijume zasnovane na blagostanju, nikada nećemo stići do toga.
2. Ekonomija se bavi suštinskim potrebama ljudi, osnovnim zahtevima koji su brojčano ograničeni i konačni, a samim tim ne bavi se nezasitnim potrošačkim željama. Dok ne vidimo brigu i rad u kući kao sastavne delove svakog ekonomskog sistema, vrtićemo se u krug.
3. Ekonomija se može razumeti kroz sistemsko razmišljanje, koje naglašava da su ljudi bića odnosa, relacije sa drugima, koja žive u stalnoj međusobnoj interakciji sa svojim više nego ljudskim svetovima. Ovaj koncept ne polazi od svemoćnog potrošača, već od osnovne međuzavisnosti ljudi i mreže života čiji su deo.

Ovde ostaje ključno pitanje: kako to da primenimo u praksi u današnjem složenom društvu? Džejson Hikel (*Jason Hickel*), Jorgos Kalis (*Giorgos Kallis*), Kejt Ravort (*Kate Ravorth*) i Džulija Stajnberger (*Julia Steinberger*) poslednjih godina razvijaju veoma relevantne ideje. Suštinski konceptualni pomak, onaj sa ogromnim praktičnim potencijalom, predstavlja pomeranje fokusa sa zadovoljavanja promenljivih potrošačkih želja u okviru ekonomije zavisne od rasta na zadovoljenje ljudskih potreba kroz takozvane *sisteme obezbeđivanja* unutar granica naše planete. Ova promena se savršeno uklapa u savremene ekofeminističke teorije:

‘Definisati ekonomiju kao studiju društvenog obezbeđivanja znači naglasiti da u svom korenu ekonomska aktivnost uključuje načine na koje se ljudi kolektivno organizuju da bi zarađivali za život. (...) Društveno obezbeđivanje ne mora da se vrši preko tržišta; to ne mora biti učinjeno iz sebičnih ili koristoljubivih razloga, iako ni jedno ni drugo nije u suprotnosti sa društvenim obezbeđivanjem.’⁷⁸

Kako se ovo odvija na konkretnom nivou? Veliki istraživački projekat pod nazivom *Živeti dobro unutar granica* (*Living Well Within Limits*), koji vodi profesorka Džulija Stajnberger (*Julia Steinberger*), ispituje koji bi socio-ekološki oblici obezbeđivanja omogućili svim ljudima na Zemlji da pristojno žive unutar granica planete.⁷⁹ Sveobuhvatna statistička analiza velikog skupa podataka daje neke nedvosmislene zaključke: neki faktori obezbeđivanja skoro uvek imaju pozitivan uticaj, dok su drugi redovno štetni u različitim okolnostima. Obezbeđenja za koja je utvrđeno da su povoljna uključuju: kvalitet javnih usluga, demokratiju, jednakost prihoda, pristup električnoj energiji i zdravstvenu zaštitu. Nasuprot tome, ekstraktivizam i ekonomski rast identifikovani su kao štetni. Biljna ishrana, pomeranje ka pametnijoj izgradnji i temeljna izolacija zgrada i prelazak sa individualnog na kolektivni i održivi transport važne su i konkretne promene u sistemima obezbeđivanja koje se već primenjuju. Zamislite trend zabrane automobila u mnogim gradovima u korist javnog prevoza, bicikala i pešaka.

Ovi nalazi su u skladu sa radom ekonomskog antropologa Džejsona Hikela (*Jason Hickel*), koji pokazuje da kada se ostvari određeni, ne previše visok, nivo prihoda, dobar kvalitet života zavisi pre svega od dobre zdravstvene zaštite i obrazovanja, kao i od niskog nivoa nejednakosti. To znači da je, uprkos dominantnom diskursu, napuštanje težnje za ekonomskim rastom, izvan određenog nivoa blagostanja, ekološki imperativ, koji je društveno poželjan.

U svojoj knjizi *Manje je više* (*Less Is More*), Hikel se posebno bavi pretpostavkom, koju je iznelo dosta ekonomista i kreatora politike, da je rast BDP-a ključan za naše blagostanje. Hikel pokazuje da odnos između rasta i ljudskog napretka nije tako jednostavan kao što se generalno pretpostavlja. Nakon određene tačke, veći BDP neće nužno poboljšati naše blagostanje. Isto važi i za istorijski razvoj zapadnih naroda. Dugi niz godina smatralo se da je povećanje prosečnog životnog veka, poput onog u Ujedinjenom Kraljevstvu od devetnaestog veka nadalje, uglavnom posledica rasta BDP-a i prosečnog dohotka. Kako bi to mogla da garantuje u budućnosti, privreda je morala da nastavi da raste. Nedavna istraživanja bacaju ozbiljnu sumnju na ovu jednačinu rasta sa napretkom. Istoričari se sada slažu da se očekivani životni vek ljudi drastično povećao ne zbog ekonomskog rasta samog po sebi, već zahvaljujući čistoj vodi za piće i boljim sanitarnim uslovima. Ne treba potceniti ni ulogu društvenih pokreta u tome:

‘Ovi pokreti su obezbedili ne samo sisteme javnih sanitarija, već i, u godinama koje su usledile, javno zdravstvo, pokrivenost vakcinacijom, javno obrazovanje, javno stanovanje, bolje plate i bezbednije uslove rada. Prema istraživanju istoričara Simona Šretera (*Simon Szreter*), pristup ovim javnim dobrima [...]imao je značajan pozitivan uticaj na zdravlje ljudi i podstakao je rast očekivanog životnog veka tokom dvadesetog veka.’⁸⁰

Isti fenomen desio se u Sjedinjenim Državama. Nakon što su sprovedene mere za sanitarno bezbednu vodu između 1900. i 1936. godine, smrtnost dece je opala za 75 procenata, a ukupna stopa mortaliteta za 50 procenata.⁸¹ Pored unapređenih sanitarnih uslova, pristup zdravstvenoj zaštiti je glavni katalizator za duži životni vek. Obrazovanje, takođe, igra ključnu ulogu. To znači da je zemljama, u kojima univerzalno javno dobro još uvek ne postoji, potreban ekonomski rast da bi se obezbedile ove osnovne potrebe. Ali iznad određenog nivoa, rast neće nužno povećati blagostanje:

‘Empirijski dokazi, iznova i iznova, pokazuju da je moguće postići visok nivo ljudskog razvoja bez visokog nivoa BDP-a.’⁸²

Hikelove ideje imaju mnogo zajedničkog sa Maks-Nifovim: opšta dobrobit se može ostvariti na druge načine, ne samo neprestanim ekonomskim rastom. Kada se zadovolje potrebe za osnovnim uslugama, ostaje nam mesta da se usredsredimo na saradnju, koegzistenciju i duh zajednice. Hikel citira studiju Medicinskog fakulteta Univerziteta Stanford koja pokazuje da, pored gore navedenog, ljudi koji su čvrsto povezani unutar mreža (porodica, prijatelji i komšije) žive duže.⁸³

Ovi rezultati istraživanja nam omogućavaju da damo kratak prikaz političkog programa koji ima za cilj prelazak u brižno društvo i brižnu ekonomiju. Obimne, visokokvalitetne javne usluge predstavljaju ključne elemente takvog društva, kao i visok stepen jednakosti prihoda i nizak nivo ekstraktivizma. Ekonomija koja raskida sa praksom eksploatacije i ekstrakcije moraće da se fokusira na osnovne i ograničene potrebe. Nikome nisu potrebne tri kuće da bi zadovoljio svoje stambene potrebe, a osim toga, život u prostorno efikasnom i društveno bogatom projektu zajedničkog stanovanja može pružiti najviše zadovoljstva.

To znači izbor ekonomskog sistema zasnovanog na održivosti. To je pozitivan odgovor na bezdušno „sve više, sve brže“, odgovor koji se zalaže za kvalitet rada i života i pravo na samoopredeljenje. To je povezano sa dobro poznatom Brundtlandovom definicijom održivosti. Dok je prvi deo, ‘razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti’, postao prazna fraza, druga rečenica zaista ulazi u srž stvari: *‘ne ugrožavajući mogućnost budućih generacija da zadovolje sopstvene potrebe’*. Ona postavlja dva osnovna zahteva: prioritet se mora dati potrebama siromašnih u svetu i moramo priznati da trenutno stanje tehnologije i društvene organizacije znači ograničenje (preteranog) korišćenja sveta prirode. Kada priznamo ta ograničenja – a klimatski slom je snažan svakodnevnii podsetnik – nemamo drugog izbora, nego da prihvatimo ekonomiju održivosti (*sufficient economy*).

12. Dekolonizacija ekonomije

Plan buduće ekonomije uspešno je povezan sa potrebom za dekolonizacijom ekonomskog sistema. Nikada potrebe jedne zajednice ne treba da budu zadovoljene na račun druge. Oni koji uzimaju sa određenog mesta – kao što to čini ekstraktivna ekonomija – istovremeno uklanjaju životne šanse sa tog mesta. Kao što kaže filozof Ahil Mbembe (*Achille Mbembe*), „vekovima smo mešali civilizaciju sa industrijskom civilizacijom“, što je neizbežno značilo da su civilizacije koje nisu industrijske smatrane manje vrednim.⁸⁴ Prema Plamvud, ovo je još jedan primer drugačijeg: sve ili svako ko nije u skladu sa normom smatra se inferiornim. Mbembe ukazuje na vezu između ropstva na plantažama, kolonijalne prekomerne eksploatacije i sadašnjih oblika otimanja zemlje i resursa. Otimanje zemlje počiva na istom principu kojim je podržana britanska kolonizacija Australije: neuspeh u prepoznavanju drugih sistema korišćenja i vlasništva, koliko god da su stari. Ekonomski sistem plantaže i današnji ekstraktivizam dele istu osnovnu strukturu: „Poricanje da su ljudi i životna sredina povezani i da svi oblici života imaju pravo na postojanje.“⁸⁵ Alma De Valše (*Alma De Walsche*) naglašava da su za Mbembe ključni koncepti briga i oporavak sada kada je toliko toga uništeno. Dekolonizacija zahteva potpuno drugačiju logiku i novi set odnosa između ljudskih bića i ne-bića u trenutku kada je sam život ugrožen. I, vezano za etiku brige, potrebno je uložiti napore u pogledu reparativne pravde. Realnost pokazuje

da rad u ovoj oblasti tek treba da počne. Reparacije za zloupotrebu ropstva nikada nisu izvršene – za razliku od obrnutog slučaja na Haitiju. Dok Francuska nikada nije nadoknadila Haitiju štetu koju je nanela kao kolonizator i trgovac robljem, 1825. evropska nacija je – u zamenu za priznanje nezavisnosti ostrva – tražila da vlada Haitija plati značajnu sumu kao odštetu francuskoj državi i njenim kolonistima za pretrpljene gubitke tokom Haićanske revolucije. Nemajući mnogo izbora u tom trenutku, Haiti je prihvatio uslove. Međutim, zemlja je mogla da plati odštetu samo kroz zaduživanje kod francuskih i američkih banaka. To je značilo da je 1915. godine, na primer, više od jednog veka nakon nezavisnosti, 80 odsto budžeta Haitija otišlo na otplatu ovim bankama. Isplate su se nastavile sve do 1947. godine, kada je zemlja praktično bankrotirala. Ironija je da je ovo prva nezavisna crna nacija koja je jedina do danas platila „odštetu“ za ropstvo (u obrnutom smeru).⁸⁶Neki pokreti sada traže da Francuska vrati ovaj novac.

Dekolonizacija znači pristajanje na ekološki pogled koji stvara nove odnose između ljudskih i ne-ljudskih živih bića, kao i nove ekonomske sisteme koji poništavaju drugost i tako prevazilaze razlike zasnovane na rasi, polu ili nacionalnoj državi. Mbembe, ponavljajući uvide koje nudi ekofeminizam, tvrdi da moramo razbiti začarane krugove dihotomije i oblikovati nove identitete iz mnoštva arhiva koje su nam prenete.“ Kako kaže Alma De Valše, za Mbembe to znači potragu za novim načinima razmišljanja i novim odnosima zasnovanim na empatiji prema svim oblicima života. „Nema sveta bez imenovanja, delegiranja, uzajamnosti i reciprociteta“, piše on u epilogu Kritike crnog uma (*Critique of Black Reason*). Ovo uključuje rad na translokალnoj solidarnosti i pružanje, umesto ometanja, uslova koji omogućavaju ljudima svuda da dođu do svoje emancipacije.

Ekonomija zasnovana na održivosti, polazi od „pravednog dela Zemlje za sve“, odnosno jednake raspodele pristupa i korišćenja resursa unutar granica planete, kao i pravedne raspodele emisije gasova staklene bašte. Ovo zahteva i prekid upotrebe fosilnih goriva i dematerijalizaciju privrede za faktor deset. To je u skladu sa onim što Kejt Ravort (Kate Raworth) opisuje kao „bezbedan operativni prostor za čovečanstvo“: domen koji je besplatan i pravedan za sve, u kome su socijalna prava zagarantovana dok mi ostajemo u granicama prirodnih sistema koji održavaju život. Ekonomija održivosti, u stvari, je neophodni brat blizanac škole efikasnosti. Očigledno je dobro da kućni apa-

rati imaju najbolje moguće energetske ocene, ali ako uštedu energije pretvorimo u jeftine letove, osuđeni smo na propast. Ovi takozvani povratni efekti negiraju značajan deo povećanja efikasnosti,⁸⁷ a samo specifikacija „ekoloških gornjih granica“, količina sirovina koju privreda može da koristi, može da im se suprotstavi.

Ekološka pravda, kako za sadašnje tako i za buduće generacije, zahteva od bogatih domaćinstva da manje troše, kako bi oslobodila neophodan ekološki prostor za zadovoljenje potreba siromašnijih demografskih grupa. Jedna brojka ilustruje i izazov i hitnost: 10 odsto najbogatijih u celom svetu odgovorno je za otprilike polovinu svih emisija gasova staklene bašte koje se odnose na potrošače, dok 50 odsto najsiromašnijih čini samo 10 odsto emisija.

Kejt Ravort (*Kate Raworth*) rekla je na nedavnim predavanjima: „Svaka zemlja – bilo bogata ili siromašna – je „zemlja u razvoju““. Postoje neke zemlje sa visokim dohotkom u kojima je prosečan život dobar, ali gde je pritisak na životnu sredinu i nivoe ekstrakcije neodrživ. Zatim postoje zemlje kategorisane kao zemlje sa niskim prihodima koje imaju poteškoća da obezbede najbolje uslove za život, ali koje imaju veoma mali uticaj na prirodne resurse planete. Svaka zemlja tada ima vrlo specifičnu putanju razvoja, na koju utiče njeno istorijsko i geografsko pozicioniranje, bilo da je jedna od najbogatijih ili najsiromašnijih. Istorijska činjenica „ekološkog duga“ mora se uzeti u obzir: bogatstvo industrijalizovanih nacija na severu temelji se na pljački prirodnih resursa na jugu i prekomernom korišćenju prostora životne sredine, na primer kroz emisije gasova staklene bašte. To je još jedan argument za što bržu i potpuniju dekolonizaciju ekonomskog sistema, što bi trebalo da uključi i dogovor o oblicima reparacije.

Takva ekonomija je zamisliva samo iz postkapitalističke perspektive, perspektive post-rasta. Umesto da ulažemo svoju energiju u precizno obeležavanje budućeg ekonomskog sistema, bilo bi produktivnije koristiti sistemsko razmišljanje da opišemo projekat, definišemo njegove potencijalne sastavne delove i – što je još važnije – testiramo ga. Na zemljama sa visokim prihodima je da nastave da obezbeđuju dobar životni standard uprkos drastičnom smanjenju energije i materijala koji su potrebni privredi. Osnova takve ekonomije uključuje kraću radnu sedmicu, zajednička dobra i usluge (kao što su deljenje bicikala i automobila), trajne uređaje i uređaje koji se mogu popraviti, pristupačne javne usluge (tako da kupovna moć ne igra nikakvu ulogu u javnom prevozu, zdravstvu ili obrazovanju), fer oporezivanje itd.

Sistemsko razmišljanje jasno pokazuje da bi nova politika u samo jednoj oblasti napravila malu razliku. Promena sistema je moguća samo uz drastične mere u nizu oblasti – mere koje se međusobno pojačavaju i dopunjuju. Razmislite o obrascima proizvodnje i potrošnje, zakonodavnom okviru, oporezivanju i jačanju demokratskog učešća.

Sistemsko razmišljanje oslanja se na intersekcionalno mišljenje kako bi otkrilo da oblici isključenosti i eksploatacije idu ruku pod ruku i imaju tendenciju da utiču na određene grupe više nego na druge. Ljudi sa niskim primanjima imaju manje mogućnosti na tržištu stanovanja i rada, a crkinje sa niskim primanjima su posebno teško pogođene. I lista se nastavlja. Mogli bismo da počnemo tako što ćemo težiti klasterima mera koje pretvaraju raskrsnice u sinergije, rađajući na tome kako da stvorimo centre osnaživanja. Da to ilustrujemo: pružanje besplatne brige o deci tokom školskih raspusta od strane roditelja i za roditelje na lokalnu, u zgradama i prostorijama koje su škola ili lokalna uprava stavile na raspolaganje, dobar je primer zajedničkog dobra koje može da promeni svet; na globalnom nivou, porez na bogatstvo i špekulacije može smanjiti nejednakost i generisati sredstva kako bi se zemljama sa niskim prihodima pružila maksimalna podrška u njihovim naporima da se izbore sa drastičnim posledicama klimatskih promena.

Međutim, etika brige ne obuhvata samo postupke grupa ljudi ili društva u celini. U praktičnom smislu, to se takođe može prevesti u dužnost brige za preduzeća. Postojeće međunarodne smernice već predviđaju da kompanije moraju učiniti sve što je u njihovoj moći da spreče kršenje ljudskih prava i zagađenje životne sredine. Ali pošto se ove smernice ne mogu sprovesti, one su mrtvo slovo na papiru. Alternativna mera bila bi da se obaveza brižnog ponašanja za preduzeća uključi u obavezujuće zakonodavstvo. Evropska komisija je započela sa tim 2020. godine, kada je objavila planove za uvođenje obaveznih zakona o *due diligence* za poslovne lance snabdevanja. Kao što znamo, retki zemni metali u našim pametnim telefonima povezani su sa dečijim radom i ekološkim uništenjem na globalnom jugu. U međuvremenu, sudovi u nekoliko zemalja osudili su vlade u takozvanim klimatskim slučajevima, a sudije su im naložile da osmisle ambicioznije klimatske politike jer su dužne da brinu o stanovnicima zemlje, a posebno o deci.

13. Svetska koalicija za novi socio-ekološki ugovor

Politika brige čiji je cilj transformacija, može uspeti samo unutar sveobuhvatnog političkog okvira. Treba da vidimo kako da zamenimo društveni ugovor države blagostanja iz dvadesetog veka – koja očigledno nije uspela da preuzme brigu za ceo svet – novim socio-ekološkim ugovorom za svetove koji su više nego ljudski. UNRISD (Istraživački institut Ujedinjenih nacija za društveni razvoj) napravio je konkretan predlog, koji razmatra granice planete, kao i ljudska prava u širem spektru.⁸⁸Njegov fokus je na intersekionalnoj politici za doseganje grupa koje se trenutno suočavaju sa različitim nedostacima. Novi socio-ekološki ugovor obuhvata sedam tema i u potpunosti se razlikuje od ugovora iz dvadesetog veka u pogledu sledećih tačaka:

1. *Ljudska prava za sve*, uključujući i one koji su često marginalizovani.
2. *Progresivni fiskalni ugovor*, kojim se prikuplja dovoljno sredstava za klimatske akcije i pravično raspoređuje finansijsko opterećenje.
3. *Transformisanje ekonomija i društava*, u smislu da je ono ključno za zauzimanje klimatskog sloma i podsticanje društvene uključenosti i jednakosti.
4. *Ugovor sa prirodom*, koji sadrži informacije o našem priznanju da smo kao ljudska bića deo globalnog ekosistema. Takođe uključuje zaštitu ekoloških procesa i biodiverziteta.
5. *Dekolonizacija*, nalaženje inspiracije u sposobnostima, društvenim vrednostima i starosedelačkom znanju globalnog juga, uz istovremeno iskorenjivanje istorijskih nepravdi.
6. *Rodna pravda*, isticanje jednakosti muškaraca i žena, ravnopravna podela proizvodnih i reprodukcionihi aktivnosti između svih polova i pružanje jednakog poštovanja i prava svim seksualnim orijentacijama i rodnim identitetima.
7. *Novi oblici solidarnosti*, jačanje pristupa promenama odozdo nagore, kojim se okupljaju društveni pokreti i progresivni savezi naučnika, kreatori politika i aktivisti.

U okviru perspektive brige koju smo postavili uz pomoć sistemskog razmišljanja u ovom eseju, dekolonizacija uključuje mnogo više od pukog iskorenjivanja istorijskih nepravdi. Cilj tranzicione pravde zahteva promenu struktura koje leže u osnovi nepravde i uvođenje mehanizama koji olakšavaju nenasilan pristup sukobu.

Uspešno usvajanje ovakvog socio-ekološkog ugovora zavisi od svetske koalicije različitih pokreta i organizacija koje se bore za slobodu i emancipaciju. Njihovi ciljevi su savršeno povezani sa perspektivom brige, u kojoj briga „uključuje sve što radimo da bismo održali, nastavili i popravili naš „svet” kako bismo mogli da živimo u njemu što je moguće bolje“. Predstavljao bi motivišući misaoni eksperiment kojim bi se razmotrilo šta bi sindikati, aktivisti za zaštitu životne sredine i klimatske promene, ženski pokreti i organizacije poput Životi crnaca su važni (*Black Lives Matter*) mogli da urade ako bi udružili snage da formiraju oslobodilački pokret dvadeset prvog veka. Umesto „snage kroz jedinstvo“, aktivirala bi se moć različitosti. Srećni smo što možemo da se oslonimo na iskustva mnogih eko-feminističkih mislilaca, uključujući Val Plamvud, koja je sažela misiju u prvih nekoliko redova onoga što se smatra inspirativnim klasikom:

‘Obično, na ivicama gde se velike tektonske ploče susreću i pomeraju nalazimo najdramatičnije razvoje i preokrete. Kada se četiri tektonske ploče teorije oslobođenja – one koje se bave ugnjetavanjem roda, rase, klase i prirode – konačno spoje, potresi koji nastanu mogli bi do temelja uzdrmati konceptualne strukture ugnjetavanja.’

Nakon više od trideset godina od ove moćne analize, vreme je da se tektonske ploče u društvu spoje. Naša budućnost još nije određena – još uvek možemo da uzmemo stvari u svoje ruke. Naše akcije danas i od ovog trenutka pa nadalje, otvaraće nam vidike. Ovaj esej je imao za cilj da prikaže radikalnu brigu kroz prizmu intersekcionalnog ekofeminizma u nadi da će pružiti neophodnu inspiraciju za stvarenje one budućnosti u kojoj briga nije samo nešto o čemu se priča, već se i naveliko i praktikuje.

Bibliografija

Arendt, H. (1958). *Položaj čoveka (The Human Condition)*. Čikago: Izdavačka kuća Univerziteta u Čikagu (*University of Chicago Press*).

Arikoglu, F., Scheepers, S., Koranteng Kumi, A. (2014). *Intersectioneel Denken: Handleiding voor professionelen die intersectionaliteit of kruispuntdenken in de eigen organisatie willen toepassen* (Intersekcijnska misao: Priručnik za primenu intersekcionalnosti u profesionalnim organizacijama). Brisel: Ella vzw.

Burgers, L., Meijer E., Nowak E. (2020). *De stem van de Noordzee. Een pleidooi voor vloeibaar denken* (Glas Severnog mora: Pohvala fluidnosti). Boom uitgevers, Amsterdam.

Crenshaw, K. (1989). 'Demarginalizacija intersekcije rase i pola: Crna feministička kritka antidiskriminacione doktrine, feminističke teorije i antirasističke politike.' *Univerzitet u Čikagu, Pravni forum*. 1, 139-167.

Crenshaw, K., intervjuisana kod M. C. McCauley (27. septembar 2016). 'Pitanja intersekcionalnosti prevazilaze heteroseksualni, beli feminizam.' *Baltimore Sun*.

<https://www.baltimoresun.com/features/women-to-watch/bal-intersectionality-baltimore-feminism-20160926-story>

Descola P. (2021). *Une écologie des relations* (Ekologija odnosa). Pariz: CNRS Editions/De Vive Voix.

De Walsche A. (2021). 'Dekoloniseren: breken met het verleden of verbinden met de toekomst?' (Dekolonizacija: raskid sa prošlošću ili povezivanje sa budućnošću?), *Oikos* 99, 3, 65-74.

de Wit, R. (2019). *Afhankelijkheidsverklaring* (Deklaracija o zavisnosti). Amsterdam: Atlas Contact.

Fisher, B. & Tronto, J. (1990) 'Ka feminističkoj teoriji brige', u *Krugovima brige (Toward a Feminist Theory of Caring)*, Abel E. & Nelson, M. (eds.), 36-54. Albany, NY: SUNY Press.

Ghosh, A. (2016). *Veliki poremećaj. Klimatska promena i nezamislivo. (The Great Derangement. Climate Change and the Unthinkable)* Čikago: Izdavačka kuća Univerziteta u Čikagu (*University of Chicago Press*).

- Hache, E. (2016). *Reclaim. Recueil de Textes Écoféministes* (Povračaj. Zbirka ekofeminističkih tekstova). Pariz: Éditions Cambourakis.
- Harris, M. (2016). 'Ekovumanizam. Uvod.' Poglеди na svet: *Globalne religije, kultura i ekologija* (Ecowomanism. An Introduction.' *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology*), 20(1), 5-14.
- Hickel, J. (2021). *Manje je više. Kako će odrast spasiti svet. (Less Is More. How Degrowth Will Save the World)*. London: Heinemann.
- Holemans, D. (2016). *Vrijheid & Zekerheid: Naar een sociaalecologische samenleving*. Sloboda i bezbednost: Ka socio-ekološkom društvu (*Freedom & Security: Towards a socio-ecological society*). Berchem: EPO.
- Holemans, D. (ed.) (2020). *Het Ecologisch Kompas*. Ekološki kompas (*The ecological compass*). Berchem: EPO.
- Holemans, D. (2021). 'Zajednička dobra kao Polunjinov protivpokret u neoliberalnom tržišnom društvu. Studija slučaja u Belgiji' (Commons as Polanyian countermovement in neoliberal market society. A case study in Belgium'), in *Communi-ty Development Journal*. <https://academic.oup.com/cdj/advance-article-abstract/doi/10.1093/cdj/bsab007/6243392>
- Huks (hooks, b.) (1989). *Pričati unazad. Razmišljati feministički, razmišljati crno. (Talking Back: Thinking Feminist, Thinking Black.)* London: Sheba.
- Hanikat (Hunnicut, G.) (21 April 2020). Dr.Gwen Hanikat: Ekofeminizam i etika brige ('Dr. Gwen Hunnicutt: Ecofeminism and the Ethics of Care.') *UNCG News*. <https://news.uncg.edu/dr-gwen-hunnicut-ecofeminism/>
- Međuvladina naučno-politička platforma o biodiverzitetu i uslugama ekosistema (IPBES) (2019). *Izveštaj o globalnoj proceni biodiverziteta i usluga ekosistema*. (Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES) (2019). *Global assessment report on biodiversity and ecosystem services*) E. S. Brondizio, J. Settele, S. Díaz, and H. T. Ngo (eds). Bonn: IPBES secretariat.
- Međuvladin panel za promenu klime (IPCC) (2021). *Promena klime 2021: Na osnovu fizičke nauke. Doprinos radne grupe šestom izveštaju procesne međuvladinog panela za prome-*

- nu klime.* (Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*) Masson-Delmotte, V., P. Zhai, A. Pirani, S. L. Connors, C. Péan, S. Berger, N. Caud, Y. Chen, L. Goldfarb, M. I. Gomis, M. Huang, K. Leitzell, E. Lonnoy, J. B. R. Matthews, T. K. Maycock, T. Waterfield, O. Yelekçi, R. Yu and B. Zhou (eds.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Latour, B. (2018). *Prizemno. Politika u novom klimatskom režimu.* (Down To Earth. Politics in the New Climatic Regime). Cambridge: Polity.
- Leopold, A. (1949). *Letopis pešćanog okruga* (A Sand County Almanac). New York: Ballantine.
- MacGregor, S. (2004). 'Od brige do građanstva: Vraćanje ekofeminizma u politiku'. *Etika i životna sredina* (From Care to Citizenship: Calling Ecofeminism Back to Politics.' *Ethics & The Environment*). 9(1), 56-84.
- Max-Neef, M. (1991). *Razvoj po meri čoveka, koncepcija, primena i dalja razmišljanja* (Human Scale Development Conception, Application and Further Reflections.) New York/London: The Apex Press.
- Marçal, K. (2015). *Ko je spremio večeru Adamu Smitu? Priča o ženama i ekonomiji.* (Who Cooked Adam Smith's Dinner? A Story About Women and Economics.) London: Portobello Books.
- Meadows, D. (1999). 'Tačke poluge: Mesta za intervenisanje u sistemu' ('Leverage Points: Places to Intervene in a System.') *The Sustainability Institute*, 1-19.
- Mbembe, A. (2017). *Kritika crnoguma* (Critique of Black Reason). Durham, NC: Duke University Press.
- Merchant, C. (1980). *Smrt prirode: žene ekologija i naučna revolucija* (The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution). San Francisco: Harper & Row.
- Mies, M. & Shiva, V. (2014). *Eko-feminizam* (Ecofeminism.) London and New York: Zed Books.
- Misiedjan, D. (August 2021). 'Onderzoeker Daphina Misiedjan: klimaatproblemen zijn ongelijk verdeeld'. Istraživačica Dafina Mišedan: klimatski problemi nas pogađaju neu-

jednačeno. Researcher Daphina Misedjan: climate problems affect us unequally). *Brainwash*. <https://www.brainwash.nl/bijdrage/klimaatproblemen-zijn-ongelijk-verdeeld>

Muthuki, J. (2006). 'Izazov patrijarhalnim strukturama: Vangari Matai i Zeleni pojas u Keniji' ('Challenging Patriarchal Structures: Wangari Maathai and the Green Belt Movement in Kenya.') *Agenda*, 20(69), 83-91.

Peeters, J. (2021). 'Economie in meervoud. Deel VII. Naar zorg als kern van de economie'. Umnožena ekonomija. VII deo. Briga u središtu ekonomije. (Economics multiplied. Part VII. Care at the heart of the economy). *Oikos* 98, 91-105.

Phillips, M. (2019). "Pokaži da ti je stalo": Izazov korporativnom environmentalizmu'. ("Daring to Care": Challenging Corporate Environmentalism.') *Journal of Business Ethics*, 156, 1151-1164.

Plumwood, V. (1993). *Feminizam i vladanje prirodom (Feminism and the Mastery of Nature)*. London: Routledge.

Power, M. (2004). 'Društveno obezbeđivanje kao polazna tačka feminističke ekonomije.' ('Social provisio-

ning as a starting point for feminist economics.') *Feminist Economics*, 10 (3), 3-19.

Puig de la Bellacasa, M. (2017). *Pitanja brige. Spekulativna etika u više nego ljudskom svetu. (Matters of Care. Speculative Ethics in More Than Human Worlds)*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Purtschert, P. (June 2020). Šta možemo da naučimo od ekofeminista? ('What can we learn from ecofeminists?') *Gender Campus*. <https://www.gendercampus.ch/en/blog/post/what-can-we-learn-from-ecofeminists>

Rico, A. (2017). Rodne ekologije i budućnost crnih feministkinja u Pumzi (Dah) Vanuri Kahiu, Kada smo sve pojeli Vangeči Mutu i Gajenje bogova Ibi Zoboi' ('Gendered Ecologies and Black Feminist Futures in Wanuri Kahiu's *Pumzi*, Wangechi Mutu's *The End of Eating Everything* and Ibi Zoboi's *The Farming of Gods*.) *Wagadu: A Journal of Transnational Women's and Gender Studies*, 18, 81-99.

Roy, A. (3 April 2020). 'Arundati Roj: Pandemija je portal' ('Arundhati Roy: The Pandemic is a Portal.') *Financial Times*. <https://www.ft.com/>

content/10d8f5e8-74eb-11ea-95fe-fc-d274e920ca

Sassen, S. (2014). Izbacivanja (*Expulsions*). Cambridge: Harvard University Press.

Schinkel, W. (2021). *Pandemocratie. Pandemokratija* (Pandemocracy). Amsterdam: Leesmagazijn.

Shiva, V. (1988). Ostati živ: Žene, ekologija i preživljavanje u Indiji (*Staying Alive: Women, Ecology and Survival in India*.) New Delhi: Kali For Women.

Shiva, V. (1993). Monokulture uma: Perspektive biodiverziteta i biotehnologije. (*Monocultures of the Mind: Perspectives on Biodiversity and Biotechnology*.) London: Palgrave Macmillan.

Shiva, V. (2005). Demokratija Zemlje: Pravda, održivost i mir. (*Earth Democracy: Justice, Sustainability, and Peace*.) Boston: South End Press.

Shiva, V. & Bandyopadhyay, J. (1986). Evolucija, struktura i uticaj Čipko pokreta ('The Evolution, Structure and Impact of the Chipko Movement.') *Mountain Research and Development*, 6(2), 133-142.

Simard, S. (2021). Pronalaženje matičnog stabla: Otkrivanje mudrosti i inteligencije šume (*Finding the Mother Tree: Uncovering the Wisdom and Intelligence of the Forest*.) London: Allen Lane.

Sturgeon, N. (1997). Priroda rase: Žene starosedeoce i bele boginje (*The Nature Of Race. Indigenous Women And White Goddesses*.) London and New York: Routledge.

Tronto, J. (1993). Moralne granice: Politički argument za etiku brige (*Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*.) New York: Routledge.

Tronto, J. (2017). Postoji alternativa: brižni ljudi i ograničenja neoliberalizma ('There is an alternative: homines curans and the limits of neoliberalism') in *International Journal of Care and Caring* 1.1, 27-43.

Tutu, D. (3 April 2013). Ko smo mi: Ljudska jedinstvenost i afrički duh Ubuntu. ('Who we are: Human uniqueness and the African spirit of Ubuntu.') Desmond Tutu, Templeton Prize 2013. <https://youtu.be/0wZtfqZ27lw>

Vogel, J., Steinberger, J.K., O'Neill, D.W., Lamb, W.F. & Krishnakumar, J. (2021). Socio-ekonomski uslovi

za zadovoljenje ljudskih potreba pri niskoj energetskej potrošnji: međunarodna analiza društvenog obezbeđivanja ('Socio-economic conditions for satisfying human needs at low energy use: an international analysis of social provisioning.') *Global Environmental Change*, Volume 69, 102287.

Walker, A. (1983). U potrazi za vrtovim naših majki: Vumanistička proza (*In Search of Our Mothers' Gardens: Womanist Prose.*) San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.

Endnotes

- 1 Roj (*Roy*), 2020
- 2 IPBES, 2019, p.xviii
- 3 Meadows, 1999, p.17
- 4 Aš (*Hache*), 2016
- 5 Ibid.(na istom mestu)
- 6 Aš (*Hache*), 2016 i Purčart (*Purtschert*), 2020.
- 7 Aš (*Hache*), 2016.
- 8 Šiva (*Shiva*), 1988.
- 9 Šiva (*Shiva*) i Bandopadjaj (*Bandyopadhyay*), 1986, str.134 i Šiva (*Shiva*), 1988.
- 10 Šiva (*Shiva*), 1988.
- 11 Šiva (*Shiva*) i Bandopadjaj (*Bandyopadhyay*), 1986, str.136.
- 12 Ibid. (na istom mestu)
- 13 Ibid. (na istom mestu), str.137.
- 14 Ibid. (na istom mestu), str.140.
- 15 Šiva (*Shiva*) i Bandopadjaj (*Bandyopadhyay*), 1986, str.140 i Šiva (*Shiva*) 1988, str.67-72.
- 16 Mis (*Mies*) i Šiva (*Shiva*), 2014.
- 17 Hanikat (*Hunnicutt*), 2020
- 18 Aš (*Hache*), 2016.
- 19 Filips (*Phillips*), 2019.
- 20 Ibid. (na istom mestu)
- 21 Donat (*Donath*), 2000; Melor (*Mellor*), 1997, 2009; Vering (*Waring*), 1988 i Filips (*Phillips*), 2016, str.1152.
- 22 Melor (*Mellor*), 1997 i Filips (*Phillips*), 2016, str.1152.
- 23 Ibid. (na istom mestu)
- 24 Filips (*Phillips*), 2016.
- 25 Mis (*Mies*) i Šiva (*Shiva*), 2014.
- 26 Ibid. (na istom mestu), str.xx-xxi.
- 27 Stjuart Brend (*Stewart Brand*), Mis (*Mies*) i Šiva (*Shiva*), 2014, str.xviii.
- 28 Holmans (*Holemans*), 2016, p.135.
- 29 Merçant (*Merchant*), 1980.
- 30 Ibid. (na istom mestu), str.228.
- 31 Sledeći Bruna Latura (*Bruno Latour*) (2017, str.11), klima se ovde razume kao 'odnosi između ljudskih bića i materijalnih uslova u kojima žive'.
- 32 Ova analiza je preuzeta od Holmansa (*Holemans*), 2016, str.136.
- 33 Marsal (*Marçal*), 2015 i Holmans (*Holemans*), 2016, str.136.
- 34 Aš (*Hache*), 2016.
- 35 Ibid. (na istom mestu)
- 36 Plamvud (*Plumwood*), 1997, str.42.
- 37 Videti Plamvud (*Plumwood*), 1997, Poglavlje 2: Dualizam: logika kolonizacije.
- 38 <https://www.denktankminerva.be/analyse/2018/2/28/vrouwen-in-deeltijdwerk-dwang-of-keuze>

- 39 De Bovoar (*De Beauvo-
ir*), 1965, str.8 i Plamvud
(*Plumwood*), 1997, str.52.
- 40 Videti Šiva (*Shiva*), 1993.
- 41 huks (*hooks*), 1989, str. 22.
- 42 Krenšo (*Crenshaw*), 1986.
- 43 Miseđan (*Misiedjan*), 2021.
- 44 Krenšo (*Crenshaw*), 2020.
- 45 Sterdžen (*Sturgeon*), 1997,
str.259-260.
- 46 Voker (*Walker*), 1983, str. xi.
- 47 Haris (*Harris*), 2016, str.5.
- 48 Haris (*Harris*), 2016, str.6.
- 49 Inspirisano Rikom (*Rico*),
2017 i Zoboï (*Zoboï*), 2017.
- 50 Viljanueva (*Villanueva*), 2021,
str.151.
- 51 Tutu (*Tutu*), 2013.
- 52 Šiva (*Shiva*), 2017.
- 53 Mis (*Mies*) i Šiva (*Shiva*),
2014, str.xxi.
- 54 Ibid. (na istom mestu)
- 55 Videti Čovečanstvo: Istorija
koja uliva nadu, Rutger Breg-
man (*Humankind: A Hope-
ful History by Rutger Breg-
man*) (Bloomsbury 2020A).
- 56 Medouz (*Meadows*), 1999.
- 57 Simard (*Simard*), 2021, str.
283
- 58 Puig de la Belakaza (*Puig de
la Bellacasa*), 2017, str.33.
- 59 Marsal (*Marçal*), 2015,
str.115.
- 60 de Vit (*de Wit*), 2019.
- 61 Videti, između ostalih, Hol-
mans (*Holemans*), 2016 i
2020.
- 62 Pipers, Dž. (*Peeters, J.*) i Hol-
mans (*Holemans*), 2020.
- 63 Videti članak Ferisa Džejbera
(*Ferris Jabr*) 'Društveni život
šuma' ('*The Social Life of For-
ests*') (*The New York Times
Magazine*, 2.decembar 2020.)
i 'Tajni život biljaka' ('*The
Secret Life of Plants*') (*New
Scientist*, 26.mart 2021).
- 64 [https://www.waerbeke.be/col-
umns/columnisten/jan-mer-
tens/260-destilte-in-de-storm](https://www.waerbeke.be/columns/columnisten/jan-mer-tens/260-destilte-in-de-storm).
- 65 [https://www.theguardian.com/
environment/2019/jan/25/our-
house-is-on-fire-greta-thun-
berg16-urges-leaders-to-act-
on-climate](https://www.theguardian.com/environment/2019/jan/25/our-house-is-on-fire-greta-thun-berg16-urges-leaders-to-act-on-climate).
- 66 Videti [https://bodhitv.nl/
sterke-boeddhistische-vrou-
wen-joanna-macy/](https://bodhitv.nl/sterke-boeddhistische-vrouwen-joanna-macy/)
- 67 Burgers, L. (*Burgers L.*), i
drugi, 2020.
- 68 Šinkel (*Schinkel*), str.183.
- 69 Leopold (*Leopold*), 1949, str.
xix.
- 70 Fišer i Tronto (*Fisher & Tron-
to*), 1990, str. 40.
- 71 Ove tri dimenzije je istakla
Puig de la Belakaza (*Puig de
la Bellacasa*), 2017.
- 72 Ibid. (na istom mestu)
- 73 Deskola (*Descola*), 2021.

- 74 Džoan Tronto (*Joan Tronto*), citirana kod Pitersa (*Peeters*), 2021, str. 96 i Tronto, 2017.
- 75 Videti, na primer, Holmans (*Holemans*), 2021.
- 76 Videti <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2021/08/19/berlijn-haalt359-000-handtekening-voor-referendum-over-onteigening-grote-immobilienbedrijven>.
- 77 Ovaj kraći prikaz ne ide u prilog Maks -Nifovoj (*Max-Neef*) genijalnoj perspektivi, koja uključuje matricu potreba i ugađača. Videti Maks-Nif (*Max-Neef*), 1991.
- 78 Pauer (*Power*), 2004, citirana kod Pitersa (*Peeters*), 2021, str.91-105.
- 79 Vogel i drugi (*Vogel et al.*), 2021.
- 80 Hikel (*Hickel*), 2021, str.156.
- 81 Ibid. (na istom mestu)
- 82 Hikel (*Hickel*) 2021, str. 159.
- 83 Ibidem (na istom mestu), str.163-4
- 84 Mbembe, 2016.
- 85 Mbembe, citiran kod De Valše (*De Walsche*), 2021, str.65-74. Videti i Mbembe, 2016 i <https://www.uantwerpen.be/en/centres/usos/webinars-masterclasses/debating-development/edition-2020--decolo/mbembe>
- 86 Videti, između ostalih, <https://www.theafricanreport.com/32162/when-haitipaid-france-for-freedom-the-greatest-heist-in-history/> and <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/haitian-revolution-spectre-tahrir-global-revolution-possible>
- 87 Za detaljnu analizu različitih vrsta povratnih efekata, videti Holmansa (2016).
- 88 Videti [https://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/\(httpPublications\)/2D51D21D694A-94D4802586A1004D18FC](https://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/(httpPublications)/2D51D21D694A-94D4802586A1004D18FC)

Pandemija KOVID-19 ukazala je na značaj koncepta brižnosti za populaciju širom sveta. Međutim, brižnost se ne odnosi nužno na zdravstvenu brigu i negu: ona obuhvata sve što činimo kako bi sačuvali i obnovili našu planet. Slabljenje države blagostanja, kontinuirano pljačkanje globalnog juga, nedostatak solidarnosti, i uporno prelaženje planetarnih granica, u najmanju ruku, je uznemirujuće. Tok stvari može se preokrenuti samo ako napustimo instrumentalistička uverenja o prirodi i ljudima i počnemo radikalno da se brinemo o svim stanovnicima planete Zemlje.

Da li bi briga o drugima i za druge mogla da znači novi početak zasnovan na međusobnoj povezanosti, i velikodušnosti? Na koji način brižnost, kao emancipativno načelo, može da bude potpora politici i ekonomiji?

Dirk Holemans je koordinator Oikos think tank organizacije i kopredsednik Zelene evropske fondacije (GEF), istraživač, predavač i pisac knjige Sloboda i bezbednost (EPO, 2016).

Philsan Osman izučava afričke jezike i kulturu na Univerzitetu u Gentu, Belgija, spisateljica, aktivista koja radi na izgradnji zajednice.

Marie-Monique Franssen radila je u Oikos think tank organizaciji i koautorka je Ekološkog kompasa (EPO, 2020). Magistrirala je u oblasti kulturne antropologije.